

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Filozofická fakulta
Historický ústav

VÁCLAV GRUBHOFFER

**Fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polo-
vině 19. a na počátku 20. století**

Smrt a pohřby v rodině Schwarzenbergů v letech 1873 – 1939

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Zdeněk Bezečný, Ph.D.

České Budějovice 2006

Anotace

Fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Smrt a pohřby v rodině Schwarzenbergů v letech 1873 -1939.

Předkládaná diplomová práce pojednává o fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Tomuto tématu byla zatím věnována pouze okrajová pozornost. Na příkladu úmrtí několika představitelů obou rodových větví Schwarzenbergů v časovém rozmezí let 1873 – 1939 se tato práce snaží proniknout k přechodovému rituálu smrti, který byl v případě vysoké šlechty pevně dodržován dlouho do 20. století. Důležitou součástí smuteční slavnosti v prostředí urozených byl pohřební průvod, který v občanské době představoval jednu z posledních možností prezentace tradičních hodnot šlechty. K těm ještě v pozdním 19. století patřila demonstrace urozenosti a paměti rodu. Tato práce se snaží odhalit rozměr veřejného a intimního rozměru smrti, vnímání umírání a zemřelého těla šlechtice blízkými příbuznými, podobu smutečních slavností, reflexi úmrtí šlechtice neurozenou společností. K ní patřil zejména obraz šlechtice v nekrologu a hodnocení smutečních slavností v tisku. K důležitému projevu fenoménu smrti patřila také stavba rodinné hrobky, v níž se dodnes zrcadlí vědomí společenské výlučnosti šlechty a její lpění na rodové paměti. Ve fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století se odráží pozoruhodný životní styl urozených, kterým se šlechta vymezovala vůči hlubokým společenským změnám a chránila tak svou vlastní identitu.

Annotation

Phenomenon of death in the ambience of nobility in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century.

This thesis deals with the phenomenon of death in the ambience of nobility in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century. Only a little attention has been paid to this theme so far. Having considered some cases of death in both branches of the Schwarzenberg family between the years 1873 – 1939, this thesis is trying to get to the heart of the rituals of dying and death, which were strictly maintained by the nobility long up to the 20th century. Very important part of funeral ceremonies in the noble ambience was funeral procession, which represented one of the nobility's ultimate possibilities of demonstration their traditional values. Even in the late 19th century the demonstration of the noble birth and the family memory belonged to them. This thesis is trying to discover the public and private dimension of death, perceiving of dying and the dead body of the nobleman by his relatives, the visual form of the funeral ceremony and finally, how the death of the nobleman was understood by the public spectators – we can learn it from the necrology and the story, which used to describe the funerals in the newspapers. We concentrated on the building of the family tomb from the second half of the 19th century, which is like a mirror of the nobles' consciousness of their own exclusivity and perseverance their family history. The phenomenon of death by the nobles in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century is a mirror of their life-style as well, which the nobles used as a tool against the deep changes in the social structure and by this mean could protect their own identity.

Prohlašuji, že jsem pracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Václav Grubhoffer

.....

Za vedení mé práce, odbornou pomoc, cenné rady
a trpělivost děkuji Mgr. Zdeňku Bezecnému, Ph.D.

I. Úvod

Snad jenom Tancredi na okamžik pochopil, když mu řekl se svou tvrdošjnou ironií: ty, ujče, se dvoříš smrti. Ted' bylo dvoření u konce. Krasavice řekla své ano, únik byl rozhodnut, kupé ve vlaku rezervováno.

... byla to ona, stvoření, po kterém odjakživa toužil a které si pro něho přišlo. Kupodivu: byla tak mladá a oddala se jemu. Vlak už musí odjet co nevidět. Když dospěla tváří v tvář až k němu, sňala závoj a tak, cudná, ale připravená být jeho, mu připadala krásnější než kdy jindy, když ji vídal mezi hvězdnými prostory.

...hučení moře utichlo nadobro.

Giuseppe Tomasi di Lampedusa

Smrt byla, je a vždy bude konečnou otázkou života každého člověka. Je jeho naplněním a završením, nevytěsnitelná, neodvratná, stále přicházející, pro každého jiná. Pro knížete Fabrizia byla krásnou ženou, po které odjakživa toužil. Přes všechna díla, ať umělecká či vědecká, která se ji snažila uchopit, zůstává nepochopitelným tajemstvím a věčným tématem. Její rozměr je vždy soukromý i veřejný, je okamžikem mrtvého i živého. Přestože „poslední věci“ člověka nepatří k oblíbeným tématům dnešní doby, badatelé z rozličných vědních oborů jim věnují značnou pozornost. Můžeme říci, že smrt člověka je téma interdisciplinární.

Fenoménu smrti v období 19. století byla dosud věnována jen malá pozornost. V českém prostředí představuje syntetizující pohled na fenomén smrti v 19. století pouze sborník z plzeňského symposia, které je každoročně věnováno dějinám 19. století.¹ Studie v tomto sborníku naznačují, že fenoménu smrti v 19. století by měla být věnována v budoucnu větší pozornost. Také proto je takřka nemožné vyslovit o něm konkrétnější závěry. Obraz fenoménu smrti v 19. století je složen z roztržitých úlomků poznání, které se mnohdy rozcházejí. Proměny životního stylu a mentality v tomto století probíhaly závratnou rychlostí. Také proto nelze postoje člověka ke smrti v 19. století příliš zobecňovat. Takovým závěrům by musel předcházet zevrubný archivní výzkum prováděný napříč ce-

¹ Srov. Helena LORENZOVÁ – Taťána PETRASOVÁ (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.

lým spektrem společnosti. Součástí složitého hospodářského a sociálního vývoje² v druhé polovině „měšťanského“ 19. století byly také proměny dosavadních elit. Jednou ze sociálních skupin, která postupně ztrácela své výsadní společenské postavení, byla starožitná šlechta. Tato poměrně malá a značně uzavřená skupina sice ztratila po roce 1848 mnohé ze své pozice moci, ale udržela se na vrcholu společenského žebříčku až do konce 19. století. V konkurenci moderních podnikatelů a stále více se emancipujícího měšťanstva přestal hrát rozsáhlý majetek urozených výraznou roli společenského distinktivního znaku. To, co členy šlechtických rodů skutečně odlišovalo od ostatních, byla starobylost jejich rodin, tradice v podobě dlouhotrvajících rituálů spjatých s jejich životy, která prostupovala celým jejich životním stylem. Životním stylem šlechtice v občanské době procházela určitá rozpolcenost. Na jedné straně se snažil novým společenským hodnotám přizpůsobit, na straně druhé pevně lpěl na tradici zděděné po svých předcích. Toto lpění se projevovalo například v důležitých okamžicích jeho životního cyklu, jehož vyvrcholením byla bezpochyby právě smrt.

Cílem této práce je proniknout k podobě fenoménu smrti v prostředí vysoké šlechty v období druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Objektem našeho zájmu se stal starobylý šlechtický rod Schwarzenbergů pocházející z Dolních Frank. Obě větve tohoto rodu jsme využili jako modelový příklad pro rekonstrukci fenoménu smrti šlechtice v občanské době. K přiblížení se k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí v období, které jsme vymezily roky 1873 – 1939, se nabízejí zejména dvě cesty. Obě vycházejí z historické antropologie. První z nich vede k prožitku smrti, k reflexi umírání na stránkách deníků a osobní korespondence. Druhá cesta směřuje k pozorování fenoménu smrti „zvenku“. Soustřeďuje se zejména na podobu přechodového rituálu smrti, jehož součástí byly v prostředí urozených v občanské době po sobě následující rituální kroky intimního i veřejného charakteru. Cílem této práce je pokus o co nejkomplexnější pohled na fenomén smrti v prostředí vysoké šlechty. Z toho důvodu jsme zvolili pohled „zvenku“.

² K tomuto tématu zejména Otto URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003.

Dějinám šlechty v moderní době bylo v odborné literatuře věnováno poměrně málo místa. Můžeme říci, že bádání o šlechtě moderní doby je ještě dnes zatíženo mnoha předsudky. Pohledy na ni jsou často ahistorické a zkreslené. Obecnější informace o ni můžeme získávat v monografiích věnovaných 19. století jako celku.³ Svobodný prostor pro bádání o šlechtě v 19. a 20. století přinesl až rok 1989. Objevilo se množství prací zaměřených spíše heraldicky a genealogicky. Pro účely naší práce jsme používali zejména Maškovu encyklopedii *Modrá krev*. Její druhé vydání obsahuje poměrně přesné informace o 445 šlechtických rodech žijících v Čechách okolo roku 1900.⁴ Rodopisné informace poskytují také *Almanachy českých šlechtických rodů*.⁵ Zásadnějším zdrojem informací a inspirace byly práce, které se zabývají životním stylem šlechty. K mentalitě a strategii v chování šlechtice v 19. a na počátku 20. století se vyjadřuje Zdeněk Bezecný.⁶ O obecnou charakteristiku šlechty jako společenské skupiny se pokusil Jiří Matějček.⁷ Přínosné jsou také práce zahraničních autorů, zejména rakouských a německých historiků. Největší zájem o otázky spojené s životem šlechtice v měšťanské éře projevil mohučský historik Ralph Melville.⁸ K životnímu cyklu a mentalitě šlechtice v 19. století se na příkladu některých rakouských rodů přiblížil zejména rakouský historik Hannes Stekl.⁹ V devadesátých letech 20. století vydal Stekl se svou spolupracovnicí Marijou Wakounigovou antropologicky orientované dějiny rodu Windischgraetzů v 19. a 20. století.¹⁰ Kostru práce tvoří životní cyklus šlechty. Poslední kapitola citované monografie se zabývá také

³ Zejména O. URBAN, *Česká společnost 1848 – 1918*, Praha 1982; Zdeněk TOBOLKA, *Politické dějiny československého národa I–IV*, Praha 1933.

⁴ Petr MAŠEK, *Modrá krev, Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 1999.

⁵ Naposledy vyšel Almanach českých šlechtických rodů 2003, Praha 2002; předchozí ročníky 1996, 1999, 2001.

⁶ Zdeněk BEZECNÝ, *Šlechtici v občanské době*, Studie k sociálním dějinám 19. století 7, 1997, s. 92-97; TÝŽ, *Příliš uzavřená společnost. Orličí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005 (= MH 5); TÝŽ – Milena LENDEROVÁ, *Proměny elit v Čechách 1780-1914*, Studie k sociálním dějinám 3, 1999, s. 35-39.

⁷ Jiří MATĚJČEK, *Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled)*, Slezský sborník 98, 2000, s. 279-299.

⁸ Ralph MELVILLE, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998

⁹ Hannes STEKL, *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973.

¹⁰ Hannes STEKL – Marija WAKOUNIG, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 1992. Z dalších zahraničních badatelů se životním stylem šlechty zabývá například Dominic LIEVEN, *The Aristocracy in Europe 1815-1914*, London 1992.

úmrtím šlechtice v 19. a na počátku 20. století. Nepředstavuje systematický pohled na umírání a pohřební slavnosti v prostředí vysoké šlechty. Je spíše jakousi kronikou úmrtí v knížecí rodině. Prostřednictvím deníkových záznamů a korespondence se snaží autoři proniknout k osobní reflexi smrti. Sporadicky také popisují podobu smutečních slavností. Pro naši práci posloužila zmíněná kapitola jako velmi vzácný materiál ke komparaci. V českém prostředí se k fenoménu smrti ve šlechtické společnosti vyjádřili pouze Zdeněk Bezecný¹¹ a Radmila Slabáková.¹²

Vzhledem k absenci úzce zaměřené literatury k našemu tématu se nám nejcennějším zdrojem informací staly archivní prameny. Práce je vystavěna na pramenech obsažených v osobních pozůstalostech příslušníků schwarzenberské primogenitury a sekundogenitury, které jsou uloženy ve Státním oblastním archivu Třeboň. Pozůstalosti týkající se úmrtí členů primogenitury se nacházejí ve fondu Velkostatek Třeboň. Jsou jen částečně uspořádané, mnohdy jen velmi kusé. Pozůstalosti představitelů druhorozenectví jsou jako součást rodinného archivu schwarzenberské sekundogenitury naopak uspořádané a velmi kvalitní. Pramenová základna týkající se úmrtí a pohřbů jednotlivých členů rodu je značně různorodá a nevyrovnaná. Přesto můžeme uvést některé typy pramenů, se kterými jsme pracovali nejčastěji. V případě obou větví rodu jsme vycházeli zejména z pramenů úřední povahy, ke kterým patřily programy pohřbů, popisy pohřebních průvodů, seznamy smutečních hostů a věncových darů, úřední korespondence, oznámení o úmrtí některého z členů rodu knížecím zaměstnancům, plánky zasedacího pořádku v kostele při vlastním smutečním obřadu. V některých případech jsme se setkali také s popisy posledních okamžiků umírajícího šlechtice či

¹¹ Zdeněk Bezecný se zabýval smrtí a pohřbem šlechtice na příkladu dvou představitelů schwarzenberské sekundogenitury v rámci životního cyklu šlechtice v druhé polovině 19. století. Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98-104; TÝŽ, *Smrt šlechtice*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 260-267.

¹² Radmila Slabáková přistoupila k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí v 19. století z antropologického hlediska. Prostřednictvím studia pramenů osobní povahy z rodinných šlechtických archivů se pokusila interpretovat vnímání smrti nejbližšími pozůstalými. Ve své studii vyslovila hypotézu o proměně prožitku smrti v čase. Zatímco v deníkových záznamech urozených z první poloviny 19. století je možné objevit určitou fascinaci smrtí, podobou zesnulého, na konci 19. století jsou umírání a smrt reflektovány jako ošklivé, fyzicky nechutné okamžiky. Srov. Radmila SLABÁKOVÁ, *Žal a umírání v denících a soukromé korespondenci rakousko-české šlechty 19. století*, *Studia historica nitriensia* 9, 2001, s. 153 – 163.

s lékařskými protokoly, které zaznamenávaly příčinu úmrtí a následnou pitvu, jejíž součástí bylo v případě Schwarzenbergů také balzamování těla. Velmi jsme ocenili prameny ikonografické povahy, zejména dochované fotografie pohřebních průvodů a smuteční výzdoby, dále pamětní obrázky vydávané u příležitosti úmrtí v rodině a také parte. Neocenitelným zdrojem informací nám byl dobový tisk, pomocí něhož jsme mohli po důkladné kritice dotvářet podobu smutečních slavností, ale také sledovat reflexi smrti a pohřbu šlechtice neurozenou společností. K pozoruhodné reflexi smrti šlechtice patřily také literární prameny, zejména drobné básnické skladby, v nichž je možné hledat nejen obraz zesnulého šlechtice, ale také dobovou obraznost ve vnímání smrti. Výjimečně jsme se setkali také s prameny, které poskytovaly osobní reflexi smrti, či s pohřebním kázáním.

Práce je strukturována do pěti kapitol. První kapitola obsahuje stručný vhled do problematiky studia smrti v historiografii. Dále se zaměřuje na pohled historické antropologie a představuje čtenáři přechodový rituál smrti. Vzhledem ke skutečnosti, že metody historické antropologie nejsou pro období 19. století plně ukotveny, inspirujeme se výzkumy historiků raného novověku. Jednotlivé fáze přechodového rituálu smrti aplikujeme zatím pouze v obecné rovině také na úmrtí představitelů šlechty v období pozdního 19. století. Po tomto obecném vstupu do tématu jsme považovali za nezbytné seznámit čtenáře s fenoménem šlechtických hrobek v 19. století. Nešlo nám pouze o jejich popis. V jejich výstavbě a podobě se snažíme ukázat myšlenkové strategie šlechty v občanské době. Ostatně obě schwarzenberské hrobky jsou dodnes pozoruhodným, viditelným projevem fenoménu smrti. V následující kapitole se zabýváme smrtí a pohřbem majorátního pána rodu, který byl nejdůležitějším představitelem rodiny na veřejnosti a v rámci svého rodu hlavním dědicem rodinné tradice. Právě na příkladu úmrtí a pohřbu majorátního pána upřesňujeme průběh přechodového rituálu smrti. V další kapitole věnujeme pozornost smrti a pohřbu šlechtičny. V poslední kapitole této práce se zabýváme úmrtím mladých knížat ze Schwarzenbergu daleko od domova.

Tato práce je pouze skromným příspěvkem k dosud spíše opomíjenému tématu smrti ve šlechtickém prostředí na prahu moderní doby. O smrti a pohřbech Schwarzenbergů v letech 1873 – 1939 se doposud mnoho nevědělo. Proto jsme v naší práci dali prostor také obsáhlejším popisům pohřebních slavností a pozoruhodným příběhům, které se k úmrtí některých představitelů schwarzenberského rodu váží.

II. Posvátné v profánním – přechodový rituál smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století

Smrt člověka a rituály s ní spjaté patří ke klíčovým tématům antropologicky orientovaných výzkumů a ve své podstatě nesou určitou neměnnost a dobře postižitelné archetypy lidského chování. Historie jako vědní disciplína k tématu smrti přistupuje z různých úhlů pohledu, které se však v jednom bodě vždy sjednocují. Tímto bodem je rozměr času a otázka proměny či stagnace lidského chování v něm. Historiky tak přirozeně zajímá, zda se v průběhu času měnil postoj člověka ke smrti, a logicky tuto skutečnost zkoumají na projevech lidského chování, které jsou s odchodem z pozemského života spjaté. Fenomén smrti je nahlížen prostřednictvím různých pramenů. Pro historiky mentalit¹³ jsou důležité prameny seriální povahy – testaments, které jsou však zřídka autobiografického charakteru,¹⁴ pro pohled historicko antropologický se jako vhodné nabízejí prameny osobní povahy.¹⁵ Plastický obraz fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí poskytují prameny narativní a ikonografické. V 19. století kronikářské záznamy

¹³ Z historiků mentalit se zabýval tématem smrti a ve svém díle podal celistvý obraz proměn postojů ke smrti v průběhu dějin především Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti I-II*, Praha 2000. Některé jeho teze týkající se výkladu ikonografických pramenů jako odrazu záhrobních představ komentuje např. Jean DELU-MEAU, *Strach na Západě ve 14.-18. století I-II*, Praha 1997-1999. Z dalších významných prací týkajících se fenoménu smrti v období středověku a raného novověku jmenujme Norbert OHLER, *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001; Jacques LE GOFF, *Zrození očištění*, Praha 2003; TÝŽ, *Onen svět*, in: Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 454-463; Michel LAUWERS, *Smrt a mrtví*, in: tamtéž, s. 676-689; Představami o záhrobí v lidovém prostředí se zabýval zejména Aron GUREVIČ, *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*, Jinočany 1996. Nejaktuálněji k tématu smrti v raném novověku Mark HENGERER (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Böhlau – Wien 2005.

¹⁴ Výpovědní hodnotu testamentu zkoumala např. Maria Antoinetta VISCEGLIA, *Corpo e sepoltura nei testamenti della nobiltà napoletana (XVI – XVIII. secolo)*, Quaderni storici 50, 1982, s. 583-607. V úvodní části studie charakterizovala testament jako historický pramen a připomněla privilegovanou roli, kterou mu jako prameni vypovídajícímu o náboženské citlivosti a mentalitě přisoudili historikové Michele Vovelle a Pierre Chaunu. V testamentech neapolských urozených rodin sepsaných v 16. -18. století hledala zmínky o zemřelém tělu a místě pohřbu, na jejichž základě interpretovala postoj zřizovatelů ke smrti a význam místa a podoby pohřebiště pro prezentaci urozenosti a prestiže rodu. V českém prostředí se interpretaci šlechtických testamentů nejvíce věnuje Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550-1650*, České Budějovice 2002 (= MH 2).

¹⁵ K východiskům a otázkám historické antropologie Richard VAN DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha 2002. Téma smrti patří ke stěžejním historicko-antropologickým otázkám. Reflexe smrti je zkoumána především prostřednictvím deníkových záznamů a korespondence. Jedním z možných pohledů je interpretace postoje ke smrti ze strany pozůstalých, zejména jejich osobní pocity tváří v tvář smrti. Pro šlechtické prostředí 19. století zejména R. SLABÁKOVÁ, *Žal a umírání*, s. 153 – 163. Dalším historicko-antropologickým tématem je pohřební rituál, jeho podoba a možná interpretace. U nás tyto výzkumy zatím aplikovány pro období raného novověku, podobu šlechtických pohřbů podal P. KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= MH 4). Inspirativní sondou do podoby umírání a pohřbů v rámci jedné urozené rodiny v 19. a 20. století je kapitola z knihy H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz.*, s. 243 – 264.

vystřídala reflexe v denním tisku, kde jsou detailně popsány pohřební slavnosti. Jejich skutečnou podobu si můžeme často prohlédnout na fotografiích.¹⁶

Důležitými momenty antropologie smrti jsou samotný okamžik smrti – jeho vnímání umírajícím, ale také lidmi, kteří mu byli přítomni, vzorce chování k zemřelému tělu, podoba smutečních slavností, místo posledního odpočinku. Jinými slovy důležité okamžiky spjaté s přechodovým rituálem smrti, tak jak jej klasifikoval a do třech částí rozdělil antropolog Arnold van Gennep.¹⁷ Dlouhotrvající podstata pohřebního rituálu nám umožňuje, abychom se optikou již zmíněné Gennepovy klasifikace dívali také na obřady rozloučení s urozenými v občanské době.

Ve šlechtickém prostředí 19. a počátku 20. století patří k odlučovací části pohřebního rituálu poslední pomazání. Udělení svátosti umírajících hrálo ve šlechtickém prostředí samozřejmou roli, jeho vynechání bylo stejně jako smrt volená vlastní rukou pro společenské postavení šlechty a její životní styl nepřijatelné.¹⁸ Tuto svátost samu o sobě nepovažujeme za distinktivní znak šlechty, v období 19. století byla ještě tradiční součástí lidského umírání. V souvislosti se smrtí šlechtice v občanské době vypovídá především o pevném poutu urozených s církví a o důležitém postavení religiozity v životě šlechty. Po tomto jasném kroku odevzdání zemřelého do náruče smrti bylo jeho tělo lékařsky ohledáno a velmi často balzamováno. Přestože jsou tyto úkony v 19. století chápány racionálně, zbaveny různých tabu a v dřívějších stoletích úzkostlivého strachu z pohřbení zaživa, můžeme je ve šlechtickém prostředí plným právem k rituálům zařadit. V době, ve které se pozvolna prosazuje kremace jako čistý a hygienický způsob pohřbu, jsou zemřelí členové šlechtických rodů balzamováni, aby

¹⁶ Srov. Obrazová příloha této práce.

¹⁷ Srov. Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997. Přechodový rituál lidské smrti a pohřbu rozděluje do třech fází – odlučovací, pomezni a přijímací, které se vztahují na zesnulého stejně jako na pozůstalé. Nejvýraznější částí smutečních slavností je podle něj fáze odlučovací, která následuje bezprostředně po úmrtí jednotlivce v podobě kroků, které mají jasně stanovit nový status zemřelého a mají jeho samotného a také jeho blízké uvést do právě započatého pohřebního rituálu. Následuje fáze pomezni, pro kterou je charakteristické např. vystavení těla. Rituál pokračuje opět fází odlučovací, pohřebním průvodem, a završuje se zpravidla určitou formou společenského setkání, např. pohřební hostinou – fází přijímací. Poté pozůstalí vstupují opět do části pomezni – různě dlouhého období smutku. K těmto závěrům docházel především na studiu mimoevropských společností. Jeho klasifikace byla přejata historickou antropologií a při interpretaci pohřebního rituálu ji používá např. P. KRÁL, *Smrt*, zejména s. 171-228.

¹⁸ Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch–Graetz*, s. 243 – 264.

v nedotknuté podobě spočinuli v rodinné hrobce svých předků. Balzamované tělo zemřelého šlechtice je znakem společenské distinkce, má reprezentovat nejen osobu zemřelého, ale především historii a tradici jeho rodiny. Proto není vydáno napospas rozkladu, ale dochováno *pro memoria* nebožtíka a slávy celého rodu.

Po úpravách mrtvého těla vstupují nebožtík i pozůstalí do fáze pomezní.¹⁹ V našem prostoru je to okamžik, kdy je zesnulý vložen do rakve a vystaven na některém z příhodných míst víry či prezentace rodu. Takovým místem mohla být rodinná zámecká kaple, děkanský kostel či vlastní prostor hrobky. Tělo zde bývalo vystaveno v otevřené rakvi po celou noc a následující celý den, stála u něho čestná stráž a rozloučit se s ním mohl přijít kdokoliv. V případě hlubocké větve Schwarzenbergů byla tímto místem na počátku 20. století kaple sv. Jana Křtitele v křížové chodbě bývalého augustiniánského kláštera v Třeboni. V děkanském kostele sv. Jiljí při zrušeném klášteře bývala sloužena mše za zemřelého.²⁰

Uzavřením rakve před touto mší vstoupili pozůstalí opět do fáze odlučovací a vydali se ve slavně vypraveném pohřebním průvodu, jehož středem a nejvýznamnějším aktérem byl právě zemřelý, na místo posledního odpočinku knížat ze Schwarzenbergu. Inscenace pohřebního průvodu vysokého šlechtice byla v podstatě neměnná, zcela záměrně pevně lpěla na rodové a církevní tradici, byla nejpropracovanější a nejpompéznější částí pohřebních slavností a téměř se neodlišovala od konduktů, které známe z období raného novověku.²¹ Kondukt směřoval k rodinné hrobce, místu posledního odpočinku předků, jimž byl mrtvý odevzdán. Příjímací fází rituálu byla hostina, na které se sešla společnost živých. Jejím hlavním symbolickým významem mělo být navázání pouta mezi všemi pozůstalými, které bylo smrtí jednoho z nich přetrženo.²²

¹⁹Právě fáze pomezní, neurčitý stav zemřelého, který ještě nevstoupil do záhrobního světa, je v mimoevropských kulturách nejrozvinutější částí rituálu. Srov. A. VAN GENNEP, *Přechodové rituály*, s. 136-138. Pomezním stavem zemřelého a pohřebními obřady jako kulturními technikami se napříč kulturami zabývá Thomas MACHO, *Smrt a truchlení v kulturologické perspektivě*, in: Jan Assmann, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, Praha 2003, zejména s. 77-91.

²⁰ SOA Třeboň, Velkostatek (dále VS) Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/19-45, úmrtí v knížecí rodině, nemoci.

²¹ Přímo se nabízí srovnání smutečních průvodů z přelomu 19. a 20. století s průvody raného novověku. K tomu nejvíce P. KRÁL, *Smrt*, s. 190-212.

²² A. VAN GENNEP, *Přechodové rituály*, s. 151.

Pohřební rituál touto přijímací fází zdánlivě skončil. Pozůstali však vstoupili do období smutku, jež je pomezím rituálem v pravém slova smyslu. Pravidla zachování smutku ve šlechtickém prostředí byla jasně daná, oznámena novým vládnoucím knížetem. Nevztahovala se pouze na rodinné příslušníky, ale také na služebnictvo a veškerý knížecí personál. V období smutku se společenský život pozůstalých zastavuje, a to na dobu tím delší, čím bylo příbuzenství bližší a společenské postavení zesnulého významnější.²³ K období těsně po pohřbu patřilo velké množství zádušních mší sloužených za zemřelého, vyplacení peněz chudým dle přání pořizovatele závěti, přijímání kondolenčních dopisů. Na podobě šlechtických pohřbů v občanské době, jejich organizaci, skladbě smutečních hostů a jejich místě v zasedacím pořádku slavnosti můžeme sledovat vnitřní svět urozené společnosti, její vztah k měšťanským elitám a dalším společenským vrstvám. K vztahům šlechty s neurozenými lze pronikat i z druhé strany. Jedním z ukazatelů nám může být angažovanost městské samosprávy a nejrůznějších spolků při pohřbu, dalším například obraz zesnulého šlechtice v nekrolozích a reflexe pohřbu v tisku. Můžeme rovněž studovat komunikaci mezi jednotlivými aristokratickými rodinami, pro něž se právě pohřby staly jednou z posledních možností prezentace svébytného životního stylu a vzájemné soudržnosti.

Tak jako osvícenské 18. století změnilo pohled člověka na smrt jeho samotného i jeho bližních, učinilo první vážné kroky k jejímu vytěsnění, „vyobcování“²⁴ na okraj lidské pozornosti, nastolilo požadavek důsledně dodržované komunální hygieny a dříve magické a posvátné vysvětlilo racionálními argumenty, tak století následující začalo s postupným vytěsňováním některých společenských vrstev, které již „nezapadaly“ do představy společnosti zaklínající se slovem pokrok. Jednou z vrstev, která představovala svou mentalitou ve smyslu ko-

²³ Tamtéž, s. 137-138. O pravidlech dodržování smutku ve šlechtickém prostředí se zmíním dále podrobněji. Gennepovu hypotézu potvrzuje pro námi sledované prostředí a období sám fakt, že se smutek vztahoval také na zaměstnance. K dodržování smutku též Zdeněk BEZECNÝ, *Smrt šlechtice*, s. 260-267.

²⁴ Srov. P. ARIÈS, *Dějiny smrti II*. Klíčový přelom ve vnímání smrti spatřuje P. ARIÈS v přestěhování hřbitovů v zájmu zdraví a hygieny mimo město. Tak jako byl vytěsněn hřbitov, zmizela z každodenního života postupně také smrt. Hřbitov se stal místem procházek a meditací. Dějištěm smrti se stává nemocnice, údělem umírajících samota. Distančováním moderního člověka od smrti, které vyústilo až k jejímu sterilnímu odsunutí z veřejného života, filosofickým a zejména sociologickým rozměrem smrti se zabýval Norbert ELIAS, *O osamělosti umírajících v našich dnech*, Praha 1998.

lektivních životních postojů pravý opak – totiž tradici, lpění na urozenosti a historii rodu, byla právě vysoká česká zemská šlechta.

III. Druhý domov knížat ze Schwarzenbergu

Jdeme dnes v duchu společně ke hrobům, od kterých nás dělí vzdálenosti pro tu dobu nepřekročitelné. Avšak naši nebožtíci tvoří mezi námi pouto, které váže přítomné s nepřítomným, viditelné s neviditelným. Ještě donedávna nebylo žádnou zvláštností, že všichni mrtví jedné rodiny odpočívali na stejném hřbitově, v staletém stínu farního kostela. Jenom války rozhodily někdy nebožtíky po různých koutech země. Avšak i tito vzdálení a rozptýlení nebožtíci jako by ještě věděli, kam patří, a jejich vzpomínka nacházela přirozené pohostinství v hrobě rodičů, ženy, bratra nebo sestry, jejichž jméno bylo na psáno na kříži nebo na pomníku...

Jan Čep

Naše cesta směřující k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století začíná u bran posvátných staveb, které si šlechtické rodiny nechávaly stavět z úcty ke svým předkům. Jejich pozoruhodný architektonický výraz, nákladnost a náročnost provedení odpovídaly životnímu stylu svých majitelů. Neměly ovšem sloužit šlechtickým rodinám k obývání. Byly postaveny jako místa paměti na zemřelé předky, jako svatostánky určené k obývání mrtvým. Skrze ně mělo být trvale udrženo ono pouto přítomných s nepřítomnými. Jsou to rodinné hrobky. Chceme-li se přiblížit k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí na prahu moderní doby, začněme právě poutí k nim.

Šlechtická společnost a smrt jako by byly v mnohém provázány. Šlechtic v 19. století umírá spolu se starým světem, který nemůže z přesvědčení opustit. Na druhou stranu urození pomáhají přežít smrti onoho starého světa. V době, kdy je vytěšňována mimo město, kdy se rituály s ní spjaté zbavují posvátného charakteru a samotné pohřbívání znamená na prvním místě „odevzdání mrtvého těla na místo rozkladu“,²⁵ si šlechtické rodiny nechávají stavět *loca sacra* v pravém slova smyslu – rodinnou hrobku. Výmluvným dokladem jejich pocitu uzavřenosti a odlišnosti je potom situování tohoto *loca sacra* do lůna přírody, v případě obou schwarzenberských rodových větví do klidu anglického parku, z něhož ještě dnes vystupují hrobky v novogotickém slohu jako spanilá vzpomínka na starý svět.

²⁵ Citováno podle *Ottův slovník naučný XX*, Praha 1892, s. 2-5.

Místo svých pohřebišť musely šlechtické rodiny v průběhu dějin měnit v souladu s dobovými zvyky a postojem ke smrti. Pohřebišť šlechtice však mělo být vždy místem paměti celého rodu a pietním místem, kde se živí mohli setkat se svými mrtvými. Paměť, v níž by člověk rád žil, je sociální paměť v pravém slova smyslu. Hrobky byly zřizovány proto, aby je mohli navštěvovat potomci.²⁶ V raném novověku hrála při výběru místa posledního odpočinku ve šlechtickém prostředí zásadní roli především tři kritéria. Prvním byla otázka rodinné tradice, respekt k již pochovaným představitelům rodu a s ním spojená citová vazba k určitému místu. Druhým kritériem byla politicko duchovní význačnost určitého místa,²⁷ třetím otázka konfesijní. O významu místa posledního odpočinku pro šlechtické rody ve starších historických obdobích nelze pochybovat. Svědčí o tom také preciznost v jeho výzdobě, především dekorace a funebrální monumenty, které jsou v testamentech předmětem přesných instrukcí a mají vyprávět rodinnou historii. Nic zde není náhodné, vše odpovídá přesným pravidlům. Zejména instrukce týkající se rozmístění jednotlivých těl zesnulých. Rodinná hrobka mohla být součástí fideikomisu a byla odkazována v závěti z prvorozeného na prvorozeného.²⁸

Platí zmíněná kritéria také pro šlechtické hrobky zbudované v 19. století? Na příkladu knížecího rodu Schwarzenbergů se pokusíme ukázat proměnu pohřebišť na konci 18. století, jež souvisela se změnami v pohřební praxi, a také charakterizovat nové představy a postoje, které se 19. století v souvislosti se stavbou rodinné hrobky v mentalitě šlechty projeví.²⁹

²⁶ J. ASSMANN, *Smrt jako fenomén*, s. 45.

²⁷ Např. vazba rodiny na konkrétní řád či kongregaci, jež často souvisela s kultem některého svätce – ochránce rodu, či touha být pohřben v blízkosti jiného významného šlechtického nebo dokonce panovnického rodu. Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 235-240. O výběru pohřebišť v tomto období také . A. M. VISCEGLIA, *Corpo e sepoltura*, s. 595-607. Prestižním pohřebišťem urozených rodin byly podle jejích výzkumů kaple řádů a kongregací. Každá rodina uctívala kult určitého svätce. Pohřební kaple se nacházely na privilegiovaných místech ve městě. Byly jako součást klášterního pozemku nepřístupné veřejnosti a obehnané nepropustnými hradbami, které symbolicky i fakticky izolovaly místo odpočinku urozených od široké veřejnosti.

²⁸ Tamtéž, s. 594.

²⁹ Počátek fenoménu rodinných hrobek jako samostatného typologicko urbanistického druhu lze datovat právě od konce 18. století, kdy byl vydán edikt o zákazu pohřbívání uvnitř měst a kostelů. Zákaz pohřbívání ad *sanctos et apud ecclesiam*, který je považován P. Ariésem za počátek vytěšňování smrti, se vlastně stal impulsem ke stavbě pozoruhodných samostatných rodinných hrobek. Zákonné normy týkající se pohřbívání kodifikoval v Čechách do podoby příručky o stavitelství (*Die landwirtschaftliche Baukunst*) architekt, teoretik a úřední autorita v oboru stavitelství Jan Filip Jöndl v roce 1829. V této podobě se staly

Říšský knížecí rod Schwarzenbergů pocházející z Dolních Frank pohřbíval své mrtvé na mnohých místech Evropy, což plně odpovídalo kosmopolitnosti šlechty a jejímu zahraničnímu původu. Kromě nejstarší rodinné hrobky v německém Astheimu, do níž byl pohřben slavný předek Schwarzenbergů Erkinger ze Seinsheimu, se schwarzenberské hroby nacházejí například v Augsburgu, Mnichově, Norimberku, Sieně, Římě a v maďarském Rábu.³⁰ Myšlenkou vybudování jediné rodinné hrobky se začal v druhé polovině 17. století zabývat Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu (1615 – 1683), příslušník stefansberské větve rodu.³¹ Nechal zřídit rodinnou hrobku pro sebe a své potomky zcela v souladu s již zmíněnými kritérii výběru. Tímto místem se stal klášterní objekt, kostel sv. Augusti-

jedinou původní domácí literaturou osvětlující podobu klasicistních hrobek. Právě těm věnoval architekt značnou pozornost. Klasicistní hrobky měly být stavěny na hřbitovech nebo izolovaně v háji či na takovém místě, které vyzařuje smutek, opuštěnost nebo zasmušilost. Hrobku samotnou charakterizoval Jöndl jako podzemní klenutou místnost buď nečleněnou, nebo rozdělenou na kobky. V případě velkých rodin doporučoval vybudovat kryptu na půdorysu kříže se čtyřmi středovými pilíři sklenutými na pasy. Výzdobu kaple nad kryptou měl tvořit oltář a také kenotafy nebo náhrobky předků, odpočívajících v kryptě. Architektonická forma hrobek měla být rozmanitá. Stavitel se měl vyvarovat jen bizarnosti, aby hrobka nevypadala jako zahradní pavilon. V době vydání tohoto spisu již řada šlechtických rodin své hrobky měla. Klasicistně upravené hrobky byly stavěny od konce 18. století až do 40. let 19. století. Z množství zajímavých staveb jmenujme alespoň nejstarší klasicistní hrobku v českých zemích - hrobku Liechtensteinů v Moravském Krumlově (1789, Johann Henriczi), dále hrobku Wratislavů z Mitrowicz v Čimelicích (1817, J. F. Jöndl), Liechtensteinů ve Vranově u Brna (1819-1822, J. F. Engel), Haugwitzů v Náměšti nad Oslavou (1822-1825, Josef Kornhäusel), Kinských v Budenicích (1836-1841, Heinrich Koch). Poslední klasicistní hrobku si nechali patrně upravit Dietrichsteinové ve zrušeném loretánském kostele sv. Anny v Mikulově (1845-1852). Srov. Roman PRAHL, *Umění náhrobku v českých zemích let 1780-1830*, Praha 2004, zejména s. 277-295. Zde je také uveden chronologický přehled nejvýznamnějších jedenadvaceti hrobek a pohřebních kaplí Čech a Moravy obsahující typologické určení stavby, stavebníka, architekta a datování. Dále ke klasicistním šlechtickým hrobkám Taťána PETRASOVÁ, *Utopie a pragmatismus osvícenské architektury: klasicistní hrobky a hřbitovy*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 65-77. Zlom v pojetí funerální architektury je kladen do 40. let 19. století, která přinesla příklon k středomořsky orientované architektuře raně křesťanského stylu. Příkladem je harachovská novorománská hrobka v Horní Branně (1840-1846, 1870). Novogotickou sepulkrální architekturou se zabývá Marie BENEŠOVÁ, *Funerální architektura v tvorbě českých architektů druhé poloviny 19. století*, in: Tamtéž, s. 92-106; TÁŽ, *Česká architektura v proměnách dvou století 1800-1980*, Praha 1984. K výstavbě rodinné hrobky schwarzenberské primogenitury podrobně Jindřich VYBÍRAL, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999, s. 72-82. Stavbou rodinné hrobky sekundogenitury se zabýval Z. BEZECNÝ, *Schwarzenbergové a jejich Orlik v 19. století*, Jihočeský sborník historický (dále JSH) 68, 1999, s. 129-146.

³⁰ K schwarzenberským hrobkám starších historických období Anna KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, *Obnovená tradice* 7, 1993, s. 1-3.

³¹ Jan Adolf I. ze Schwarzenbergu, zakladatel rodové državy v Čechách, vstoupil roku 1645 do služeb císařova bratra arcivévody Leopolda Viléma, u něhož dosáhl vysokých hodností. Roku 1654 dostal od císaře do zástavy panství Křivoklát, Nižburk a Krušovice. V témže roce získal inkolát – právo trvale se usadit v Čechách. Prvním majetkem, který Schwarzenbergové natrvalo získali v Čechách bylo panství Třeboň. Srov. Jiří ZÁLOHA, *Stručné dějiny rodu knížat ze Schwarzenbergu*, České Budějovice b. d. K dějinám rodu dále Karl SCHWARZENBERG, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg I-II*, Neustadt an der Aisch 1963; Antonín MARKUS, *Rod knížat ze Schwarzenbergu*, in: Schwarzenberská ročenka 1935, s. 25-85. Schwarzenberští archiváři přispívali také do časopisu *Tradice*, která vycházel v letech 1934 až 1938. Na stránkách *Tradice* se objevují osobní medailony jednotlivých členů rodu.

na ve Vídni. Hlavní motivací mu byla nepochybně paměť rodu. Pod hlavním oltářem kostela byly uloženy ostatky jeho slavného děda, Adolfa ze Schwarzenbergu († 1600), vítěze nad Turky.³² Hrdý vnuk Jan Adolf I. uzavřel roku 1656 s konventem augustiniánů smlouvu o úpravě kaple sv. Mikuláše Tolentinského při jejich kostele ve schwarzenberskou rodinnou hrobku. Byla tak vytvořena hřbitovní kaple, samotným pohřebišťem se stala její krypta. Téhož roku do ní byl přenesen také cínový sarkofág hrdiny od pevnosti Rábu. Do nové hrobky byl roku 1683 jako první po boku slavného předka uložen hrdý vnuk. Poslední, v pořadí sedmnáctý pohřeb, se na tomto místě rodinné paměti uskutečnil přesně o sto let později. Právě v tomto roce byl v rámci josefínských reforem zrušen tamní klášter augustiniánů a v červnu 1784 byl při stavebních úpravách kostela zrušen schwarzenberský oltář v kapli sv. Mikuláše Tolentinského. Schwarzenbergům byla vrácena stříbrná lampa³³ pro věčné světlo, stoletá tradice místa posledního odpočinku byla přetržena.

V této době nastává přelom v dosavadní pohřební praxi. Oblíbený způsob pohřbu *ad sanctos et apud ecclesiam* je vytlačen tendencí stěhovat mrtvé v rámci zdraví a hygieny ven za hradby města. Před urozenými vyvstává závažná otázka, kam napříště umístit svatostánek, kde budou zemřelí členové rodu očekávat zmrtvýchvstání. Situaci musel řešit vládnoucí kníže rodu Jan Nepomuk Schwarzenberg, který vybral jako místo posledního odpočinku malý kostelík sv. Jiljí, který ležel mimo město Třeboň v blízkosti hráze rybníka Svět.³⁴ V kostelíku sv. Jiljí bylo v letech 1786 až 1877 pohřbeno šestnáct členů knížecího rodu.³⁵

³² Adolf ze Schwarzenbergu zvítězil roku 1598 nad Turky v bitvě u pevnosti Ráb, za což byl povýšen do stavu říšských hrabat. Schwarzenberský znak byl obohacen symbolem uťaté Turkovy hlavy. Srov. J. ZÁLOHA, *Stručné dějiny*.

³³ A. KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, s. 2. Rovněž kostel sv. Jiljí v Třeboni, kde byly pochovány ostatky Marie Justiny (1681) a vnitřnosti Adama Františka (1732), Eleonory Amálie (1741) a Josefa Adama (1782) nemohl být jako hrobka nadále využíván. Situace byla obdobná jako ve Vídni. Se zrušením augustiniánského kláštera se kostel sv. Jiljí stal kostelem děkanským. Navíc v roce 1788 nabyly zákonné formy již zmíněný zákaz budovat rodinné hrobky v kostelech či v této již existující praxi pokračovat. Srov. Tamtéž.

³⁴ Tedy nedaleko místa, na kterém bude takřka o sto let později zbudována nová rodinná hrobka.

³⁵ Byli to tyto členové rodu: 1, Marie Eleonora († 1786); 2, Marie Terezie, provdaná hraběnka Goessová (†1788); 3, František de Paula († 1789); 4, vládnoucí kníže Jan Nepomuk I. († 1789); 5, Marie Alžběta (†1791); 6, vládnoucí kněžna Marie Eleonora, rozená Oettingen-Wallersteinová († 1797); 7, Marie Arnoštka, provdaná Auerspergová († 1801); 8, František Josef, mrtvě narozený syn knížete Josefa a kněžny Pavlíny rozené Arenbergové, (†1802); 9, Pavlína, rozená Arenbergová, (†1810); 10, Karel I. , vládnoucí kníže schwarzenberské sekundogenitury, (†1820); 11, Pavlína, provdaná Schönburgová († 1821); 12,

Kromě hrobky ve vídeňském kostele měli Schwarzenbergové také svou hrobku srdcí. Vyjmutí srdce a jeho uložení do schránky, která se posléze stala nejcennější památkou na zemřelého, těsně souvisí s otázkou balzamování. Často bylo ze zesnulého pietně uchováváno právě srdce, především však v případech, kdy celé tělo nemohlo být dochováno. Srdce jako symbol života a citu. Srdcová symbolika se po několik staletí projevovala právě v hrobkách srdcí.³⁶ V případě Schwarzenbergů se zrodila jako akt úcty syna k rodičům. Vše se započalo úmrtím Eleonory Amálie ze Schwarzenbergu rozené z Lobkowicz, vdově po Adamu Františkovi ze Schwarzenbergu, která ve své závěti uvedla přání být pohřbena v barokní kapli sv. Jana Nepomuckého v českokrumlovském kostele sv. Víta. Její syn Josef Adam ze Schwarzenbergu ji toto přání splnil, její tělo bylo uloženo do nově zbudované podzemní hrobky zmíněné kaple. O dva roky později, v roce 1744, vznikl z jeho podnětu projekt na zřízení nadzemní hrobky srdcí, který byl dokončen o rok později.³⁷

Výběr barokní kaple sv. Jana Nepomuckého jako pohřebního místa nebyl náhodný. Kapli nechal zbudovat Adam František ze Schwarzenbergu v letech 1725 – 1726. Tímto činem chtěl se svou ženou Eleonorou Amálií vzdát dík světcům za narození syna. Manžele, kteří před rokem 1721 prošli vážnou manželskou krizí, sblížilo až náhodné setkání u hrobu sv. Jana Nepomuckého³⁸ v pražském chrámu sv. Víta. Spojitost mezi hrobkou a rodinným kultem uctívaného světce je

vládnoucí kníže Josef († 1833); 13, Eleonora Žofie († 1846); 14, Marie Anna, rozená Hohenfeldová, z prvního manželství Esterhazyová († 1848); 15, Felix, ministerský předseda († 1852); 16, Karel II., vládnoucí kníže schwarzenberské sekundogenitury († 1858). K těmto 16 pohřbům počítejme ještě tělesné ostatky vládnoucí kněžny Eleonory Schwarzenbergové († 1873) a jejího syna, prince Valtra († 1841). Oba byli roku 1873 pohřbeni na hřbitov u kostelíka sv. Jiljí, mimo prostor knížecí hrobky. Uložení těl viz. plány vnitřního uspořádání hrobky u sv. Jiljí z roku 1840 a 1858 v obrazové příloze této práce. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-1/1-2, rodinné hrobky, situační plány umístění rakví v rodinné hrobce v Třeboni v letech 1840-1858, kart. 2.

³⁶ Více o srdcové symbolice a hrobkách srdcí P. ARIÉS, *Dějiny smrti II*, s. 84-88.

³⁷ Do zvláštní nadzemní hrobky v podobě výklenku, který byl umístěn do levé boční zdi kaple sv. Jana Nepomuckého nechal Josef Adam uložit schránky se srdci svých rodičů. V roce 1782 k nim přibýlo jeho vlastní srdce. Ve výklenku původně určeném pouze pro dvě schránky jich nakonec spočinulo sedm. Jako poslední dvě zde byla uložena srdce Pavlíny rozené z Arenbergu a v roce 1833 jejího manžela Josefa ze Schwarzenbergu. V srdeční hrobce již pro další schránky nezbylo místo. Hrobka knížecích srdcí je řešena v podobě oltáře, zakryta černou mramorovou deskou, nad níž jsou umístěny erby Schwarzenbergů a Lobkowiczů. Prostorové uspořádání otevřené hrobky srdcí zachytil schwarzenberský knížecí inženýr Josef Langweil na několika akvarelech. V pozadí výklenku ležela na sametovém zeleném polštáři lebka s knížecí korunkou. Srov. Anna KUBÍKOVÁ, *Hrobka schwarzenberských knížecích srdcí v českokrumlovském kostele sv. Víta*, *Obnovená tradice* 24, s. 52-54.

³⁸ Málo známá je skutečnost, že Adam František finančně podporoval akce za svatořečení Jana Nepomuckého. Srov. J. ZÁLOHA, *Stručné dějiny*.

zde jasná. Vzhledem k zákazu pohřbívání *ad sanctos et apud ecclesiam* však krypta této kaple rozhodně nemohla dále sloužit jako pohřebiště knížat ze Schwarzenbergu.

Dědicem, na jehož bedrech spočinulo poslání zbudovat skutečně výstavní a svými rozlehlými prostory velkorysou hrobku, se stal Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu. Jan Adolf II. se narodil roku 1799 ve Vídni jako třetí dítě Josefa knížete ze Schwarzenbergu, zakladatele schwarzenberské primogenitury a Pavlíny z Arenbergu, vzdělané a krásné aristokratky původem z Belgie.³⁹ Zemí, která ho během kavalírských cest zaujala nejvíce, byla Anglie. Ovlivněn její architekturou nechal vybudovat nejimpozantnější památníky starobylosti rodu, zámek Hlubokou a také rodinnou novogotickou hrobku v Třeboni. O stavbě hrobky uvažoval již od roku 1847. V této době se však ještě rozhodl pro opravu stávající hrobky v kostelíku sv. Jiljí.⁴⁰ První konkrétnější záměr ke stavbě nové hrobky se objevil až v roce 1851, kdy mělo být zaměřeno staveniště na plánované *Campo Santo*, hrobku v podobě jednolodního kostela s ambity.⁴¹ Rozpočet plánované stavby činil 115 515 zlatých a kníže nakonec z finančních důvodů stavební práce zastavil.

V této době stavělo výstavné rodinné hrobky mnoho šlechtických rodin.⁴² Mezi nimi také nejbližší příbuzní, orličtí Schwarzenbergové.⁴³ V roce 1860 rozhodl o zbudování rodinné hrobky v orlickém zámeckém parku Karel III. ze Schwarzenbergu. V den výročí bitvy u Lipska⁴⁴ 15. října 1864 byla kardinálem

³⁹ Osobností Pavlíny z Arenbergu a životním stylem hlubockých Schwarzenbergů na počátku 19. století se nejloubeji zabývá Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*, Praha–Litomyšl 2005. Tato monografie také podrobně popisuje okolnosti úmrtí a podobou pohřbu kněžny Pavlíny, zejména s. 43-59.

⁴⁰ Místa, o kterých se ještě před stavbou novogotické hrobky v Třeboni uvažovalo, byly klášter ve Zlaté Koruně či kostel sv. Víta v Českém Krumlově. Srov. A. KUBÍKOVÁ, *Schwarzenberské hrobky*, s. 2-3.

⁴¹ Srov. J. VYBÍRAL, *Století*, s. 72-82. Předlohou k tomuto návrhu bylo nejstarší evropské Campo Santo zřízené roku 1277 v italské Pise. Tato stavba určovala středomořsky orientované architektuře formální pravidla pro nové hřbitovy.

⁴² Tamtéž. Novou hrobku si nechali postavit např. Mensdorf-Pouillyové v Nečtinách (1858), Thunové ve Valtířově (1869) a Podmoklech. Harrachové dokončili mauzoleum v Horní Branné (1844-1848 a 1870).

⁴³ Ke stavbě rodinné hrobky nejvíce Z. BEZECNÝ, *Schwarzenbergové a jejich Orlik*, s. 129-146.

⁴⁴ V bitvě u Lipska se vyznamenal polní maršálek Karel I. Filip ze Schwarzenbergu (1771-1820), zakladatel schwarzenberské sekundogenitury. V této vítězné bitvě nad Napoleonem velel spojeným rakouským, ruským a pruským armádám. Výročí bitvy oslavovalo schwarzenberské druhorozenectví ještě na počátku 20. století. K tomu nejvíce Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 43-44. K osobnosti Karla I. Filipa TÝŽ, *Schwarzenbergové*, s. 129-146. K manželství Karla I. Filipa TÝŽ, *Marie Anna ze Schwarzenbergu*, in: M. Lenderová a kol., *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*,

Bedřichem ze Schwarzenbergu slavnostně vysvěcena. Stavba hrobky se stala splacením dluhu potomků maršálkovi Karlovi Filipovi, který ve své závěti vyslovil přání, aby orlická rodová linie postavila vlastní svatostánek zemřelých. Zatímco jeho srdce bylo uloženo zvlášť v orlické zámecké kapli, jeho tělo bylo převezeno spolu s jeho chotí Marií z Hohenfeldu a jeho synem Karlem II. z kostelíka sv. Jiljí do právě postavené vysněné rodové hrobky roku 1865.⁴⁵

Že se jednalo o skutečné splacení dluhu potomků maršálkovi Karlu Filipovi, vyzdvihl v oslavné básni rada zemského soudu Leonard Gamsenberg. V případě orlické větve rodu se plátcem dluhu stal vnuk, již zmíněný Karel III. Schwarzenberg: *„Vnuk splatil onen zbožný dluh, zbudoval hrobku pro svůj rod. Uvěřil právem ve svůj duch, ten důstojné stavbě vzniknout dal. Vnitru přemile jest zařízena, věčnost je přeci velmi vzdálená – první obyvatelé již se dostavili voláni zvukem zvonů z kostela. V ní časem shromáždí se celý jeho rod, do věčné vlasti vypraví se z domova. Úrodu zralou kosí anděl boží, bůh však hned mladou sadbu zasívá.“*⁴⁶

Myšlenkou stavby vlastní rodinné hrobky se orličtí Schwarzenbergové zabývali nejpozději od třicátých let 19. století. Záměru vystavět pietní místo posledního odpočinku v zámeckém parku předcházely původně odlišné návrhy. Uvažovalo se o přebudování kostela ve Strážišti u Březnice, Mirovicích nebo sv. Jana u Květova.⁴⁷ Z roku 1830 pochází plán stavitele Jana Filipa Jöndla na stavbu rodinné hrobky v podzemních prostorách kostela ve Strážišti.⁴⁸ Pozornost tomuto místu byla věnována ještě po dobu dalších dvou desetiletí. Zájem o strážišťský kostel vzbuzovala také skutečnost, že se v jeho kryptě nacházela hrobka rodiny Vrábských z Vrábí z počátku 17. století.⁴⁹ Záměr vybudovat novou rodinnou hrobku se stal reálným až na počátku roku 1856. Přednosta centrální schwarzenberské kanceláře Josef Hemler tehdy napsal knížeti Karlu III., že jsou na

Praha 2002, s. 155-164. Monografii věnoval maršálkovi Josef HANESCH, *Karel I. Filip. Kníže Schwarzenberg*, České Budějovice 2003.

⁴⁵ Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98 – 104.

⁴⁶ Desátá sloka básně *Die Gruft*, do češtiny přeložil Z. BEZECNÝ, citováno podle Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 98-99.

⁴⁷ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-2/1-2, rodinná hrobka, kart.2.

⁴⁸ Tamtéž, sign. VII-2/1.

⁴⁹ Tamtéž, sign. VII-2/3, popis strážišťské hrobky z roku 1857 a z let 1885-1887.

hrobku peníze, kterých se dříve nedostávalo. Zároveň nedoporučoval stavět hrobku jako přístavbu k již existujícímu kostelu. Z praktických důvodů doporučil vybudovat stavbu zcela novou.⁵⁰ V roce 1860 bylo rozhodnuto o stavbě nové hrobky schwarzenberské sekundogenitury v orlickém zámeckém parku. Antonín Šiman stojící v čele stavebního úřadu si měl prohlédnout stavby hrobek Kinských v Budenicích, Harrachů v Horní Branné, Dietrichsteinů v Mikulově a Liechtensteinů ve Vranově. Jako inspirace měla tedy sloužit klasicistní a novorománská funerální architektura významných šlechtických rodin. V prosinci 1860 vznikl plán stavby hrobky na půdorysu řeckého kříže, který Karel III. o rok později schválil.⁵¹ V roce 1862 byly započaty přípravné práce, dne 17. srpna téhož roku posvětil právě položený základní kámen mirovický farář Karel Císař. Stavba nového svatostánku probíhala do roku 1864. Oproti původnímu Šimanovu plánu byla zvýšena a obě ramena schodiště vedoucího do kaple byla posunuta do stran. Prostor pro uchování ostatků zemřelých členů rodu byl vytvořen v dolní části hrobky. Na hrobce inspirované novogotickým výrazem jsou pozoruhodné zejména pískovcové štíty zdobené fiálami a kraby, prolamované schodiště a vlastní portál vstupu. Kamenickými pracemi byl pověřen August Víšek z Prahy.⁵² Podobu oltáře a dveří hrobky navrhl Karel Zenker, kustod z Hluboké nad Vltavou, který se podílel na zařizování interiérů sídla schwarzenberské primogenitury. Z okruhu zaměstnanců starší rodové větve pocházeli také další řemeslníci, kteří se podíleli na výzdobě hrobky. Byli to například truhlář Jan Vondruška, soustružník Adam Vondruška, zámečník Ignác Vondruška, všichni z Hluboké. Hlavní vchod do hrobky vytvořili Jan Stegmann, jenž byl autorem klik, a Josef Lietgeb, jemuž patří autorství sochařské výzdoby. Oba zmínění řemeslníci vytvořili bránu hlubockého zámku.⁵³ Hlavní vchod do hrobky z bohatě vyřezávaného dubového dřeva zdobí rodový znak schwarzenberské sekundogenitury. Interiér pohřební kaple byl prosvětlen deseti novogotickými okny v železném osazení, dělených štíhlým sloupkem. Na stěnách interiéru byla vytvořena výzdoba

⁵⁰ Tamtéž, sign. VII-3/1, zřízení rodinné hrobky-1856-1874.

⁵¹ Tamtéž.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Srov. Jiří KUTHAN, *Zámek Hluboká nad Vltavou. Romantická rezidence knížecího rodu Schwarzenbergů*, České Budějovice 1991.

v podobě stylizovaných kvádrů. Podlaha byla vydlážděna bílými kamennými deskami v kombinaci s malými čtverci belgické břidlice. Do výklenku dřevěného vyřezávaného oltáře v novogotickém stylu byla postavena dřevěná soška Panny Marie od sochaře Vinzenze Pilze z Vídně.⁵⁴ V únoru 1862 ještě objednal stavitel hrobky Karel III. u vídeňského sochaře Emanuela Maxe kamenný kříž s tělem Krista. Zhotovení jedenáct stop vysokého kříže z pernského pískovce s tělem Krista v životní velikosti trvalo dva roky a stálo 1100 zlatých.⁵⁵ Kříž byl umístěn do krypty rodinné hrobky.⁵⁶ Celkové náklady stavby důstojného svatostánku mrtvých přesáhly 40 000 zlatých.⁵⁷

Nově postavená rodinná hrobka se stala symbolickým dovršením snah o rozdělení schwarzenberského rodu na dvě autonomní větve, kterou započal v případě druhorozenectví maršálek Karel Filip. Pro slavnostní vysvěcení knížecí hrobky byl zvolen den zcela výjimečný. Patnáctý říjen byl ve schwarzenberské rodové tradici svátkem dvojího zasvěcení. Kromě výročí vítězství maršálka Karla Filipa nad Napoleonem se připomínala také maršálkova smrt. Zakladatel orlické rodové linie totiž zemřel právě 15. října, na místě svého triumfu, v Lipsku. Stalo se tak v roce 1820, o sedmém výročí jeho legendárního vítězství.⁵⁸ Samotné slavnosti vysvěcení hrobky předcházela zádušní mše na jeho památku. Té se účastnil vládnoucí kníže Karel III. ze Schwarzenbergu se svou matkou, kněžnou Josefínou rozenou Wratislavovou z Mitrovic a bratrem Edmundem. K pozvaným hostům patřili také nejbližší příbuzní, kníže Jan Adolf II. s manželkou Eleonorou rozenou Liechtensteinovou a synem Adolfem Josefem ze schwarzenberské primogenitury. Slavnostní řeč z ozdobené kazatelny před hrobkou pronesl v češtině budějovický biskup Jan Valerián Jirsík. Po aktu vysvěcení hrobky kardinálem

⁵⁴ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/1, inventář hrobky, kart. 2.

⁵⁵ „Emanuel Max zhotovil do hrobky dolejší kamenný kříž z tvrdého pískovce z Perna v Sasku 11 stop vysoký, za 1100 zlatých, z jednoho kusu, v barvě podobné mramoru. Dole skála a na ní had s jablkem. Tělo Spasitelovo ve velikosti nadpřirozené. Velmi umělecké dílo. – Schváleno knížetem 8. 2. 1864.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenber-Orlík, sign. VII-3/4, popis hrobky, kart. 2.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Tamtéž, stavební náklady.

⁵⁸ Maršálek Karel Filip ze Schwarzenbergu byl roku 1817 raněn mrtvicí. Na léčení se odebral do Karlových Varů, léčba ale nebyla příliš úspěšná. Dne 19. dubna 1820 odjel do Lipska ke známému saskému lékaři dr. Hahnemannovi. Dne 15. října v Lipsku zemřel. Srov. Milan. M. BUBEN, *Schwarzenbergové. II. část – sekundogenitura*, Rodopisná revue 3, 2001, s. 2.

Bedřichem Schwarzenbergem se konalo v prostorách orlického zámku slavnostní pohoštění pro pozvané hosty.⁵⁹

První obyvatelkou nové hrobky se stala sestra Karla III., princezna Gabriela ze Schwarzenbergu. Ostatky princezny zemřelé v roce 1843 byly na nové místo posledního odpočinku převezeny z čimelické hrobky Wratislavů z Mitrovic již 20. října 1864. Začátkem února roku 1865 byly přeneseny z třeboňského kostelíka u sv. Jiljí tělesné schránky Karlova otce, zemřelého v roce 1858, a konečně i slavného děda, maršálka Karla Filipa s chotí Marií Annou rozenou Hohenfeldovou.⁶⁰ Prvním nově pochovaným v orlické hrobce se stal o pět let později Bedřich ze Schwarzenbergu, nejstarší syn maršálkův, známý jako Poslední lancknecht.⁶¹ Poslední pohřeb do rodinné hrobky se uskutečnil roku 1936. Posledním pochovaným v duchu tradice orlických Schwarzenbergů se stal lancknechtův jmenovec, Bedřich II., pán na Tochovicích, mladší ze dvou synů stavitele hrobky.⁶²

Schwarzenberská primogenitura se ke stavbě nové hrobky odhodlala roku 1873. V létě tohoto roku oslovil majorátní pán Jan Adolf II. nejvlivnějšího architekta novogotiky v habsburské monarchii, projektanta vídeňské radnice a profesora tamní Akademie, Friedricha von Schmidta, který navrhl stavbu v podobě gotické centrály s ochozem, zcela v duchu historizující architektury. Stavba byla zahájena 14. července 1874 a neobešla se vzhledem k blízkosti rybníka Svět bez technických komplikací.⁶³

⁵⁹ Světozor, 31. 10. 1867. Srov. dále SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/4, popis hrobky a historická data o jejím vzniku, 1867-1936, kart. 2.

⁶⁰ Tamtéž, sign. VII-3/1-2.

⁶¹ Tamtéž, sign. VII-3/3, úmrtní oznámení osob pochovaných v hrobce.

⁶² V orlické knížecí hrobce je pohřbeno patnáct těl zesnulých členů schwarzenberského druhorozenectví. Ke čtyřem již zmíněným starším pohřbům přibylo tedy jedenáct nových. Jsou to tito zemřelí členové rodu: kníže Bedřich († 6. 3. 1870, Vídeň), kníže Edmund († 17. 11. 1873, Orlík), kněžna Josefína rozená Wratislavová z Mitrowicz († 17. 4. 1881, Praha), princezna Marie rozená Kinská z kostelecké větve rodu († 11.5.1889, Osov), Karel III. († 29. 3. 1904, Praha), kněžna Vilemína rozená z Oettingen-Wallerstein († 18.12. 1910, Praha), kníže Karel IV. († 4. 10. 1913, Orlík), kníže Karel V. († 6. 9. 1914, Vukovar), princezna Marie Kristýna rozená Schönbornová († 14. 9. 1918, Tochovice), kníže Bedřich († 2. 10. 1936). V hrobce jsou pochovány také ostatky malého prince Josefa Adolfa († 27. 6. 1894, ?) syna Karla IV. a Idy rozené Hoyosové, který zemřel deset dnů po narození. Dále orlický archivář P. František Tyl poznamenal na plánek vnitřního uspořádání orlické hrobky, že na levou stranu od kříže byla uložena malá rakev s ostatky mrtvé narozeného syna († podzim 1857) kněžny Vilemíny a Karla III. Srov. SOA Třeboň, sign. VII-3/4, plánec vnitřního uspořádání hrobky, kart. 2. Viz. plánec v obrazové příloze této práce.

⁶³ Kolem hrobky byl vybudován odvodňovací kanál. Srov. J. VYBÍRAL, *Století*, s. 75.

Pozoruhodná, dodnes ústně tradovaná verze o vzniku schwarzenberské hrobky v Třeboni, označuje jako iniciátorku stavby kněžnu Eleonoru, manželku knížete Jana Adolfa II.⁶⁴ Tato legenda vyrůstá pravděpodobně ze značné popularity kněžniny osobnosti, která proslula zejména svými zásahy do návrhů přestavby hlubockého zámku. Oblíbená kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu se na započetí stavby hrobky podílet nemohla, zemřela totiž po dlouhé nemoci právě v létě roku 1873. Nepodceňujme však ústní tradici docela. Podívejme se na ní jen z trochu jiné perspektivy. Její důležité sdělení o spojitosti kněžniny osobnosti s novým monumentálním mauzoleem schwarzenberské primogenitury vyrůstá velmi pravděpodobně ze skutečných historických kořenů. Bezprostředním důvodem k iniciaci jednání o výstavbě hrobky se majorátnímu pánu Janu Adolfu II. pravděpodobně stala právě smrt milované manželky. Tuto hypotézu podporuje skutečnost, že nové místo odpočinku schwarzenberské primogenitury vysvětil kardinál Bedřich Schwarzenberg, nejmladší z Janových sourozenců, dne 29. července 1877, tedy ve dnech čtvrtého výročí kněžniny smrti.

Pamětní spisek vydaný u příležitosti vysvěcení hrobky přirovnával stavbu k mauzoleu v Halikarnassu: „*Dávnověk Řecka stvořil náhrobek krále Mausola, stavbu Artemisiadinu: platil za div světa. Čechy vidí dnes vznikat podobně nádherné dílo.*“⁶⁵ Středem obdivu se staly kamenické práce Josefa Pokorného a nové sarkofágy zhotovené podle návrhu knížecího architekta Jana Sedláčka. Ten byl spolu s autorem celého projektu Damasiem Deworetzkym a knížecím zahradníkem Rudolfem Váchou, který se zasloužil o parkové úpravy v okolí hrobky, slavnostně představen veřejnosti. Schwarzenberská hrobka je dvoupodlažní centrála.⁶⁶ Její půdorys má tvar oktogonu s východním závěrem o čtyřech stranách osmiúhelníku. Horní podlaží tvoří pohřební kaple, dolní zapuštěné podlaží podepírají čtyři sloupy, k němu se na obvodu připojují niky pro umístění rakví. Tvarové formy vycházejí z francouzské gotiky 13. století.⁶⁷ Do krypty byl umístěn

⁶⁴ Srov. například současný Průvodcovský text – Hrobka Schwarzenbergů v Domaníně, Správa zámku Třeboň.

⁶⁵ Převzato z J. VYBÍRAL, *Století*, s. 76.

⁶⁶ Hrobky v podobě centrálních kaplí čerpají nepochybně inspiraci z antických mauzoleí. Již ve středověku byly stavěny jako napodobeniny Kristova hrobu v Jeruzalémě. Tuto monumentální rotundu nad Kristovým hrobem nechal postavit císař Konstantin zřejmě mezi léty 3255-335. Srov. Tamtéž, s. 77.

⁶⁷ Tamtéž, s. 72-82.

náhrobek z bílého a fialového mramoru, jež nechal krátce před rokem 1793 u švýcarského sochaře Alexandra Trippela zhotovit kníže Josef ze Schwarzenbergu pro svého otce Jana Nepomuka.⁶⁸

Do vysvěcené hrobky byli o tři dny později⁶⁹ přeneseni z kostelíka sv. Jiljí všichni zemřelí členové rodu, kromě již zmíněných členů schwarzenberské sekundogenitury. První nově pohřbenou byla roku 1886 Marie Matylda ze Schwarzenbergu, sestra vládnoucí knížete Jana Adolfa II.⁷⁰

V následujícím období do roku 1939, kdy se uskutečnil poslední pohřeb do rodinného mauzolea, zde spočinulo dalších deset členů starší rodové větve Schwarzenbergů.⁷¹

Na podobě a umístění této stavby můžeme sledovat obraz vnitřního světa šlechtice druhé poloviny 19. století, jeho postoj k tradici, paměti rodu a také ke smrti. Můžeme také pozorovat určitá kritéria, jež byla podstatná pro výběr místa pohřebiště a porovnat je s těmi, která jsme načrtli pro starší historická období. Zdá se, že jediným a nejdůležitějším závazkem, který přetrval i po zmíněných změnách v pohřbívání, byla citová vazba na místo spjaté s životem rodiny a s již existujícím kultem předků. Hlubočtí Schwarzenbergové si vybrali pro stavbu hrobky město Třeboň, místo rodového sídla, kde trávili tradičně Vánoce, v druhé polovině 19. století již velmi intimní rodinné svátky.⁷² Možným důvodem výbě-

⁶⁸ K mramorovému náhrobku od Alexandra Trippela podrobně R. PRAHL, *Umění náhrobku*, s. 294. Náhrobek byl poslán z Říma do Třeboně v pěti bednách včetně sádrových modelů již roku 1793 a stál kníže Josefa přes 17 000 zlatých. Byl vztyčen až po vybudování nové hrobky. Fotografie náhrobku v obrazové příloze této práce. Popis náhrobku: Postava pohledově vlevo drží roh hojnosti, pod ní pelikán krmící mláďata, postava vpravo třímá váhy, pod ní truchlící anděl s dolů obrácenou pochodní a schwarzenberským erbem.

⁶⁹ Večerní České slovo, 11. 8. 1939.

⁷⁰ Marie Matylda ze Schwarzenbergu (1804–1886), tělesně postižená dcera Pavlíny z Arenbergu a Josefa ze Schwarzenbergu. Její osobnosti se věnuje M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, zejména s. 261–266.

⁷¹ Byli to tito členové rodu: kníže Jan Adolf II. († 15. 9. 1888, Hluboká nad Vltavou), princ Karel († 1. 4. 1902, Shanghai), kníže Adolf Josef († 5. 10. 1914, Libějovice), princezna Žofie († 16. 3. 1915, Praha), princ Karel Felix († 17. 2. 1919, Praha), kněžna Ida rozená Liechtensteinová († 4. 8. 1921, Libějovice), princezna Marie Terezie († 16. 3. 1935, Vídeň), princezna Anna rozená Löwenstein – Wertheim – Rosenbergová († 27. 6. 1936, Vídeň), princ Alois († 3. 3. 1937, Nairobi), kníže Jan Nepomuk Schwarzenberg († 1. 10. 1938, Vídeň). Ke starším 15 pohřbům z kostelíka sv. Jiljí tedy přibýlo 11 dalších těl. V současné době je tedy v hrobce pohřbeno 26 knížat ze Schwarzenbergu. Princ Edmund Černov († 25. 12. 1932, loď Wangoni), syn knížete Jana Nepomuka, který se rozešel s rodinou, jelikož se oženil s ženou neurozeného původu, zemřel na lodi Wangoni a byl pohřben do moře. V rodinné hrobce má proto pouze pamětní desku.

⁷² Václav FROLEC, *Rituály a slavnosti v procesu modernizace (Analýza situace v českých zemích)*, in: Václav Frolec (ed.), *Město: Prostor, lidé, slavnosti*. Sborník příspěvků X. strážnického symposia, Uherské Hradiště 1990, s. 13–28.

ru mohl být i fakt, že Třeboň byla prvním stálým majetkem, který Schwarzenbergové po příchodu do Čech získali. Od konce 18. století byla také místem kultu zemřelých knížat. Podoba impozantní hrobky v novogotickém stylu nás upozorňuje na politický rozměr stavby. Novogotika jako odraz romantického životního pocitu, lpění na historii, tradici a všem starožitným byla pro urozené na prahu moderní doby dobrou volbou. Proporce stavby jasně odkazují v první řadě na hodnoty urozenosti a starobylosti, chtějí vzdát poctu zemřelým předkům, odrážejí materiální životní styl šlechtice a jen tak mimochodem, s elegancí šlechtici vlastní, také jeho finanční možnosti. Umístění svatostánku mrtvých do lůna anglického parku, melancholického ticha stromů jako stvořeného pro rozjímání a odpočinek, můžeme chápat jako odraz romantického vnitřního světa, ve kterém šlechta v této době žila, ba co víc, v kterém se ukrývala a z kterého čerpala síly pro boj s měnícím se světem. Umístění hrobky do ticha přírody, poměrně daleko od ruchu města, mnoho vypovídá právě o tom, jak se šlechtic devatenáctého století cítil v měnící se společnosti. Ve volbě místa pohřebiště můžeme spatřovat ještě Rousseauovu myšlenku souznění s přírodou.

Na příkladu rodinného mauzolea orlické větve rodu jsme si mohli povšimnout obdobné myšlenkové strategie. Ve stavbě rodinné hrobky se snoubila úcta k předkům s hodnotami domova. Navíc prostřednictvím vlastní hrobky byla potvrzena autonomie sekundogenitury, jejíž základy byly položeny osobností maršálka Karla Filipa ze Schwarzenbergu. Stavbou vlastního mauzolea bylo splněno přání, které maršálek vyslovil ve své závěti. Zásadní postavení knížete Karla Filipa jako zakladatele rodové větve v kultu mrtvých předků vyvrcholilo aktem vysvěcení nové hrobky, které se konalo v den výročí jeho smrti. Symbolickým posvěcením nové hrobky potom byl skutečný maršálkův návrat na Orlick.

V prostředí hlubocké rodové linie v druhé polovině 19. století nám podobně silná orientace na jednoho z předků chybí. S umístěním hrobky v blízkosti slavného předchůdce jsme se setkali ve starším historickém období. Uskutečnil jej na počest slavného děda, vítěze u Rábu, kníže Jan Adolf I. v druhé polovině 17. století. Zdá se, že jeho jmenovce Jana Adolfa II. vedly ke stavbě hrobky spíše praktické důvody. Stísněný prostor hrobního kostela u sv. Jiljí znemožňoval

budoucí společný posmrtný pobyt dědiců s jejich předky. Svým stavebním počinem splatil Jan Adolf II. dluh celé generaci svého otce, zakladatele primogenitury, a děda, zakladatele hrobky u sv. Jiljí. Připomenutím jeho památky se stalo vztyčení náhrobku z konce 18. století v kryptě nové hrobky. Hrobka ukrývající se v anglickém parku v Třeboni měla být snad také oslavou Janovy zemřelé manželky, Eleonory Schwarzenbergové.

V hrobkách hlubockých i orlických Schwarzenbergů spočinuli představitelé pěti generací obou rodových větví. O několik let mladší hrobka primogenitury v sobě ukrývá kromě ostatků rodinných příslušníků generace knížete Josefa, Jana Adolfa II., Adolfa Josefa a Jana Nepomuka II., ještě tělesné schránky o jednu generaci starší. V orlické hrobce odpočívají rodiny Karla I., Karla II., Karla III. a Karla IV. ze Schwarzenbergu. Do rodinných schwarzenberských hrobek byli v druhé polovině 19. a na počátku 20. století pohřbíváni kromě majorátních pánů rodu jejich mužští potomci se svými manželkami a neprovdanými dcerami. Provdané princezny ze Schwarzenbergu byly pohřbívány do rodových hrobek svých manželů. Do nových svatostánků mrtvých ulehlo ke svým předkům v případě obou rodových větví jedenáct zemřelých členů urozené rodiny.

Z touhy shromáždit všechny zemřelé členy rodiny v jednom svatostánku mrtvých jasně vyplývá, že hrobka měla být druhým domovem šlechtické rodiny. Živé o tom měl přesvědčovat také latinský citát z Páté knihy Mojžíšovy na desce z belgického mramoru u vchodu do orlické hrobky: „*Ecce tu dormies cum patribus tuis.*“⁷³ Živí Schwarzenbergové obývali svá rodová sídla, mrtví své hrobky. Oběma byly vlastní hodnoty reprezentativnosti a rodové paměti: „*Jest to vpravdě královské mausoleum, jež jest mrtvým Švarcenberkům tím, čím živoucím nádherný zámek Hluboká.*“⁷⁴ Vždy, když se k hrobce ubíral slavnostní pohřební průvod, stávalo se obydlí zemřelých předků středem pozornosti tisku. Monumentální schwarzenberské hrobky vzbuzovaly zájem veřejnosti i v dobách pro šlechtu skutečně těžkých, dávno po pozemkové reformě, v časech, kdy se urozený původ a šlechtické vychování již nepočítaly k hodnotám nového světa. Šlechtický pohřeb

⁷³ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. VII-3/4, popis hrobky, kart. 2.

⁷⁴ J. POSPÍŠIL, *Památky Třeboně a okolí*, Třeboň 1911, s. 7.

stále lákal širokou veřejnost, působil exoticky a v duchu rodinné tradice prezentoval hodnoty starého světa.

Tisk si povšiml pozoruhodné novogotické hrobky primogenitury také v předvečer pohřbu posledního zesnulého Schwarzenberga, který byl uložen po boku svých předků, knížete Jana Nepomuka: „*V pondělí přibude šestadvacátá rakev. Knížecí pohřeb v Třeboni. Stavba krásné gotické hrobky za 260 000 předválečných zlatek. Krásná, novogotická stavba knížecí schwarzenberské hrobky v Třeboni, stojící uprostřed nádherného anglického parku na břehu rybníka Světa, poutá k sobě pozornost všech návštěvníků Třeboně. Je to pozoruhodné stavitelské dílo, které jest důstojným stánkem věčného odpočinku členů zámožného rodu knížat ze Schwarzenberku, kteří svého času (podtr. V.G.) nesli hrdý název 'jihočeských králů'.*“⁷⁵

IV. Smrt a pohřeb majorátního pána

IV. 1. Zakladatel Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu

Jako první majorátní pán schwarzenberského prvorozenectví byl do rodinné hrobky v Třeboni pochován sám její zakladatel. Pohřby vládnoucích knížat ze Schwarzenbergu byly ze všech rodinných smutečních slavností tradičně nejvýznamnějšími. Majorátní pán byl hlavou rodiny, majitelem a správcem rodového svěřenectví, reprezentantem celého rodu na veřejnosti. Měřeno optikou šlechtické společnosti byl především dědičným nástupcem svého otce. Právě on ztělesňoval identitu celého rodu, byl výsostným nositelem rodové tradice a paměti. Zmíněné hodnoty byly ve šlechtické společnosti zcela nadčasové. Platily tedy

⁷⁵ Večerní České slovo, 11. 8. 1939.

také v období druhé poloviny 19. století, v urozených kruzích se s nimi ostatně setkáme dodnes.

Majorátní pán Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu zemřel dne 15. září roku 1888 v nejhonosnějším místě schwarzenberské rodové paměti, v zámku Hluboká nad Vltavou. Opustil tento svět jako skutečný pán svého majetku, postavení i smrti. Dožil se nejvyššího věku ze všech svých předků i dědiců. Zemřel následkem stáří v devadesátém roce života. Krátce před smrtí vypil dva šálky kávy. Požádal svého osobního lokaje, aby jej přetočil na pravý bok. Poté vydechl naposledy. Druhého dne ráno se na zámku konalo slavnostní vykropení ostatků. Před zámkem již čekal pohřební vůz. Rakev s ostatky zesnulého knížete byla vezena k hlubockému farnímu kostelu sv. Jana Nepomuckého. Na poslední cestě ze zámku knížete doprovázel jeho jediný syn, nový vládnoucí kníže primogenitury Adolf Josef. S ním šel jeho dědic, nejstarší syn Jan Nepomuk. U vrat kostela čekaly ženské příslušnice rodu. Početné obecnstvo tvořili knížecí úředníci, zástupci spolků a okresu, lesní personál ve smutečních uniformách, školní mládež.⁷⁶

V kostele byla otevřená kovová rakev zdobená ornamenty vyzdvížena na smuteční katafalk, který obklopovalo množství věnců. V ní spočívalo mrtvé tělo starého knížete oblečené do jednoduchého černého obleku. Rakev byla vystlána růžemi, dalšími druhy květin a listím. Hlava knížete spočívala na polštáři z bílého atlasu. Jeho ruce byly zkříženy, ovinuty růžencem a položeny na prsou. Svíraly jednoduchý kříž. V nohách rakve byla položena knížecí koruna a žezlo. Oba znaky knížecího majestátu byly ozdobeny černým flórem. Tvář knížete byla téměř nezměněna. Panoval v ní zázračný klid. Na ústech byl patrný jemný úsměv. U katafalku stála čestná stráž složená z lesních úředníků. Za mdlého svitu voskových svící se v kostele modlili ženy i muži.⁷⁷

Zesnulý majorátní pán byl v hlubockém kostele vystaven celý den. Následujícího dne byl převezen do děkanského kostela sv. Jiljí v Třeboni. Zde byly jeho ostatky vystaveny v kapli sv. Jana Křtitele v křížové chodbě bývalého augustiniánského kláštera. Také treboňští bývalí poddaní se mohli jít naposledy

⁷⁶ Budweiser Bote, 19. 9. 1888.

⁷⁷ Tamtéž.

poklonit svému bývalému pánu.⁷⁸ Děkanský kostel byl smutečně vyzdoben. Ostatky knížete byly v den pohřbu, dne 20. září, přeneseny na katafalk obklopený cizokrajnou zelení v prostoru presbytáře kostela. Stěny kněžiště byly potaženy černým sukem. V nohách rakve byl umístěn černý sametový polštář s řády a vyznamenáními majorátního pána. Po smuteční bohoslužbě celebrowané arcibiskupem hrabětem Františkem Schönbornem byla rakev naložena na pohřební vůz. Pohřební průvod tvořený z přesně vymezených skupin smutečních hostů se vydal k rodinné hrobce knížat ze Schwarzenbergu. Tam byl zesnulý majorátní pán uložen k věčnému odpočinku po levém boku své předčasně zemřelé ženy.⁷⁹

Úmrtí Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu byla věnována velká pozornost v tisku.⁸⁰ V nekrolozích byl vyzdvihován jako nesmírně schopný hospodář, který rozuměl otázkám lesnictví a zemědělství. Jeho obraz v českém tisku je portrétem impozantního muže, úctyhodného starce a noblesního šlechtice, který se stará o své bývalé poddané.⁸¹ Je také obrazem stavitele zámku Hluboká a knížecí rodinné hrobky v Třeboni. Obě stavby byly spjaté s jeho životem a kníže jim zůstal věrný také ve své smrti.

Z tohoto „zhuštěného popisu“ smrti a smutečních slavností majorátního pána Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu jasně vyplývá, že přechodový rituál smrti byl ve šlechtickém prostředí druhé poloviny 19. století vázán pevnými pravidly. Tato pravidla byla dána nejen důvody konfesijními, v případě Schwarzenbergů katolickým vyznáním, ale také vědomím určité společenské výlučnosti. V neposlední řadě byla nepochybně posvátným dědictvím po předcích. Na aktu vystavení těla v prostorách farních kostelů, které byly spjaty s knížecím patronátem, jsme si mohli povšimnout důrazu, který urozená společnost přikládala majestátu mrtvého těla. Majorátní pán reprezentoval rodinu zaživa. Měl ji reprezentovat i po své smrti. Vystavení těla zemřelého majorátního pána bylo příležitostí k demonstraci šlechtických hodnot. K nim patřila také tradice a význam rodu, který představovaly odznaky moci. V druhé polovině 19. století se ovšem tyto

⁷⁸ Politik, 21. 9. 1888.

⁷⁹ Politik, 23. 9. 1888

⁸⁰ Nekrology se objevily například ve Fremden-Blatt, 15. 9. 1888; Wiener Landwirthschaftliche Zeitung, 19. 9. 1888; Budivojovi, 16. 9. 1888; Illustriertes Wiener Extrablatt.

⁸¹ Tamtéž.

odznaky moci stávají spíše znaky společenské výjimečnosti. Zdá se, že smrt a pohřeb majorátního pána odrážel i v občanské době myšlenkový svět šlechty, její životní styl. Na této inscenaci „starých časů“ se podíleli rovněž představitelé venkovské a měšťanské společenské vrstvy. Pohřby majorátních pánů ze Schwarzenbergu jsou jedním z dokladů hypotézy, že tradiční vztah vrchnost – poddaný existoval ještě dlouho po zrušení poddanství. S těmito přetrvávajícími vzorci chování souvisela také snaha vytvářet pietní obraz života a smrti šlechtice, se kterým se setkáme v případech většiny úmrtí v knížecí rodině.

IV. 2. Dědicové Adolf Josef a Karel IV. ze Schwarzenbergu

Knížecí hrobka se probudila ze zádumčivého spánku v podzimních dnech měsíce října roku 1914. Dne 10. října roku 1914 do ní byl uložen jako devatenáctý v pořadí majorátní pán Adolf Josef, osmý kníže ze Schwarzenbergu, vévoda na Krumlově, kníže–lantkrabě v Kleggau, hrabě ze Sulzu, c. a k. skutečný tajný rada, komoří, major ve výslužbě, rytíř řádu Zlatého rouna, dědičný člen rakouské panské sněmovny a prvorozený syn stavitele rodinné hrobky Jana Adolfa ze Schwarzenbergu a kněžny Eleonory rozené z Liechtensteina. Kníže Adolf Josef byl typickým příkladem šlechtice na prahu moderní doby.⁸² Vypovídají o tom

⁸² Kníže Adolf Josef ze Schwarzenbergu se narodil 18. března roku 1832 ve Vídni. Pod vedením svého vychovatele a pozdějšího dvorního rady Dr. Antonína Becka vystudoval soukromé gymnázium a v letech 1847 a 1848 studoval filosofii na universitě ve Vídni. Roku 1849 pokračoval studiem práva na univerzitě v Gottinkách a poté nastoupil vojenskou dráhu u jezdeckého pluku č. 14 knížete Windischgraetze. Později působil u hulánského pluku hraběte Civalarta, kde se stal roku 1854 rytmistrem. Roku 1857 vojenskou kariéru na čas opustil a oženil se s princeznou Idou z Liechtensteina, s níž měl devět dětí. Tehdy se ujal správy panství Libějovice a Netolice. V roce 1859 se ještě stihl vyznamenat v bitvě u Solferina, což mu vyneslo jmenování majorem. Proslul především jako schopný hospodář, od roku 1853 spravoval veškeré

jeho společenské, kulturní a politické aktivity a postoje, životní styl a v neposlední řadě také jeho smrt a pohřeb. Jeho smrt na počátku světové války, v níž se rozplynul optimismus devatenáctého století a s ním neoblomná víra v pokrok, představovala jednu z posledních možností prezentace tradičních šlechtických hodnot. Studium podoby a průběhu jeho pohřbu můžeme pronikat k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí na samém zlomu „dlouhého“ 19. století.

Kníže Adolf Josef ze Schwarzenbergu zemřel 5. října roku 1914 v 18 hodin a 30 minut⁸³ posílen svátostmi umírajících na svém oblíbeném letním sídle v Libějovicích. Jeho zdravotní stav nebyl nejlepší od podzimu roku 1913, v měsíci dubnu následujícího roku strávil ozdravný pobyt na Brionských ostrovech. Na konci srpna došlo k výronu krve do mozku a od té doby už se zcela nevzpamatoval.⁸⁴Jeho tělo bylo nabalzamováno a ve čtvrtek 8. října převezeno z Libějovic do Třeboně. Ještě v Libějovicích vykropil tělesnou schránku zesnulého Adolfa Josefa za asistence četného duchovenstva českobudějovický biskup Antonín Josef Hůlka. U hřbitova sv. Alžběty v Třeboni čekalo na knížete přivítání veškerého jeho úřednictva spolu se zástupci všech místních úřadů. Procesí se potom ubíralo tmavým deštivým večerem za svitu svíců až k portálu děkanského kostela sv. Jiljí. Zde již čekali místní duchovní a třeboňský spolek Pěslav zapěl na počest knížete smuteční chorál. Ostatky Jeho Jasnosti byly znovu vykropeny

záležitosti schwarzenberského lesního hospodářství. Významně se zapsal také do života kulturního a veřejného, od roku 1867 byl poslancem na sněmu království českého za velké svěřenecké statky, připojil se ke straně národní, u které setrval. Byl mezi 40 šlechtici, kteří podepsali státoprávní ohrazení českých poslanců v dubnu 1861. Později byl zvolen za venkovské obce Prachatice, Vimperk, Sušici, Volary a další do říšské rady, připojil se k protestu českých poslanců ze září 1879 a stal se členem Českého klubu. Od smrti svého otce roku 1888 byl také dědičným členem panské sněmovny. Politicky byl konzervativce se značným sociálním cítěním. Štědře podporoval církevní, akademické, kulturní a charitativní organizace. V roce 1903 postoupil správu větší části rodového majetku svému synovi Janu Nepomukovi a zbytek života trávil převážně v rodových sídlech v Libějovicích, na Hluboké, Třeboni a ve Vídni. Srov. Antonín MARKUS, *K dvacátému výročí úmrtí knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu, vévody krumlovského*, Tradice 4, 1934, s. 90-91. Zajímavé informace o každodennosti knížete zmiňuje jeho osobní sekretář Josef WEBER, *Sekretářem. Vzpomínky na moji službu v ústřední kanceláři J. J. Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu*, Tamtéž, s. 92-100. Dále stručně k jeho osobnosti např. Milan M. BUBEN, *Schwarzenbergové. I. část – primogenitura*, Rodopisná revue 2, 2001, s. 14.

⁸³ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/34, smrt a pohřeb knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu.

⁸⁴ *Jihočeský obzor*, 9. 10. 1914.

a vystaveny v kostele sv. Jiljí na honosný katafalk zdobený květinami a knížecími odznaky.⁸⁵

Smrt a pohřeb šlechtice v 19. století doprovází rituály, které se pevně drží církevní a historické tradice.⁸⁶ Účast na nich má nejen nejbližší příbuzenstvo a okruh přátel z „uzavřené společnosti“, ale také zástupci městských úřadů, nejrůznější spolky, široká veřejnost. Smrt šlechtice v 19. století má kromě veřejného charakteru také rozměr intimní, soukromý.⁸⁷ Za ideální a duchu „dobré smrti“ odpovídající považovali urození v 19. a na počátku 20. století zesnutí v rodinném kruhu, uprostřed nejbližších příbuzných. Umírající se měl, pokud mu to jeho stav dovoľoval, rozloučit také s domácím služebnictvem, které v této době patřilo k jakési širší rodině.⁸⁸ Zdá se, že okruh lidí, kteří se nacházeli v bezprostřední blízkosti umírajícího, se postupně zužoval. Stále více se zde projevovalo umírání jako intimní akt. Výjimkou byly pouze osoby vysoce společensky postavené, jejichž umírání bylo ještě v šedesátých letech 19. století záležitostí velmi otevřenou. Bylo tomu tak například v případě knížete Alfreda II. Windischgraetze, manžela Marie Eleonory ze Schwarzenbergu. Jako vedoucí osobnost veřejného života se cítil být povinen jiným rituálem umírání, než jak tomu bylo v případě jeho šlechtických vrstevníků. Způsob jeho odchodu z tohoto světa můžeme skutečně považovat za archaickou formu umírání, ve kterém byl umírající ještě pánem své smrti.⁸⁹

Z průběhu umírání a pohřebních slavností urozených vysvítá jasně rozměr soukromý i veřejný. Rozměr soukromý, v 19. století zesílená emocionalita a zintenzivnění citových vazeb uvnitř rodiny, se projevoval hlavně bděním u smrtelné

⁸⁵ Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/34, smrt a pohřeb knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu

⁸⁶ Srov. P. KRÁL, *Smrt*.

⁸⁷ Problematikou veřejného a soukromého rozměru smrti v šlechtickém prostředí 19. a 20. století se zabývají na příkladu rodiny Windischgraetzů H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch - Graetz.*, s. 243 – 264.

⁸⁸ Srov. Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 91.

⁸⁹ Na jeho přání se dům nejprve zaplnil nejbližšími rodinnými příslušníky. Neustále nablízku mu byly zejména jeho děti, s nejstarším synem probíral otázky budoucnosti rodu. Za všech okolností sledoval dva cíle – náboženské prohloubení skrze četbu a rozloučení s rodinou. V přítomnosti rodiny přijal poslední pomazání. Poté následoval odlučovací rituál prosbou o odpuštění hříchů, vyslovením víry v boží milosrdenství, rozloučení s přítomnými, pozdrav vzdálenějším příbuzným, povzbudivá slova personálu a příkaz pozdravit Garnison Mainz – poslední vojsko, jemuž před smrtí velel. Pro děti nebyly tyto činy žádným tabu, naopak měly být přítomny a vše si dobře zapamatovat. Srov. H. STEKL – M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 244-246.

postele a tichým rozloučením s umírajícím v úzkém kruhu přihlížejících. Teprve následující fáze rituálu smrti se vyznačovaly veřejným charakterem. Šlechtic ztělesňoval zaživa určitý společenský řád a jeho smrtí je tato skutečnost ještě zdůrazněna. Není odpovědný jen své rodině, ale celé společnosti. Široká veřejnost má přístup k vystavenému tělu a především se účastní pohřebního konduktu, který je v podstatě symbolem celého společenského spektra. S trochou nadsázky můžeme říci, že zatímco umírající patřil rodině, nebožtík byl majetkem všech.⁹⁰ Na rozdíl od Alfréda Windischgraetze odešel kníže Adolf Josef z tohoto světa nevědomky s pamětí zahalenou rouškou. O posledních hodinách jeho života bohužel nemáme žádné zprávy.

Více se dozvídáme o posledních dnech života jeho blízkého orlického příbuzného, majorátního pána Karla IV. ze Schwarzenbergu, jež zemřel o rok dříve, 4. října roku 1913 ve věku padesáti pěti let. Jeho smrt byla na rozdíl od úmrtí Adolfa Josefa naprosto nečekaná, zemřel po krátké nemoci, o jejímž průběhu máme podrobné zprávy.⁹¹ Na příkladu smrti Karla IV. ze Schwarzenbergu

⁹⁰ Bez nadsázky to platilo v českých vlasteneckých kruzích druhé poloviny 19. století. Zatímco šlechtic nemohl být pro svou kosmopolitnost a často nedokonalou znalost češtiny nikdy v českém prostředí brán úplně za vlastního, zemřelí čeští výtečníci se stávali majetkem celé vlastenecké společnosti. V některých případech jako by rodina na svého zesnulého zcela ztratila právo, režie pohřbu se ujal k tomu účelu založený spolek. Tímto tématem se zabývá historik Jiří RAK, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: Petr Kovařík, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001, s. 311-323.

⁹¹ První zdravotní problémy knížete se objevily 25. září, kdy byl ke knížeti na lovecký zámek na Pískách zavolán lékař. Kníže si stěžoval na bolest v pravé noze. Následujícího dne se brzy ráno vypravil na čekanou a po návratu na zámek se jeho stav rychle zhoršil. Dostavily se bolesti v kříži a nemožnost pohybu. Byl tedy odvezen domů na Orlik, kde musel být odnesen do svého pokoje. Stěžoval si opět na bolesti, které dr. Hendrych klasifikoval jako svalový revmatismus. Další den se dostavily bolesti v ruce, 28. září se přidala vysoká teplota, na kterou byl podáván chinin. Byl přivolán další lékař, prof. Pelnář, který ujistil rodinu o tom, že nebezpečí nehrozí. Knížecí tajemník Karel Bařek okamžitě telefonoval tuto dobrou zprávu princů Bedřichovi, bratrovi nemocného knížete. Prvním říjnem počínaje se zdravotní stav knížete prudce zhoršil, vysoké horečky přetrvávaly, prof. Pelnář diagnostikoval prudkou celkovou infekci organismu. Dne 3. října v šest hodin večer byl vládnoucí kníže schwarzenberské sekundogenitury zaopatřen svátostí umírajících. Obřadu se účastnilo veškeré služebnictvo, které klečelo v předání spolu s centrálním ředitelem Vladimírem Orlem a knížecím tajemníkem Karlem Bařkem. Následujícího dne přispěchal ke smrtelné posteli bratr Bedřich. Za chvíli na to kníže Karel IV. ze Schwarzenbergu zemřel. Syn Karel přijel se svou chotí ve dvanáct hodin, otce již nezastihl. Příčinou smrti byla těžká celková infekce na způsob chřipky, zánět plic a těžké ochrnutí srdce. Druhého dne bylo tělo zesnulého balzamováno c. k. dvorním radou prof. Hlavou, který diagnózu potvrdil jako celkovou infekci patřící do *reumaticko – influenzových* chorob. Poslední dny a hodiny života pietně zaznamenal jeden z členů domácího služebnictva, klíčník Klouček. Podrobnou zprávu o vývoji zdravotního stavu sepsal knížecí rodinný lékař dr. Hendrych. Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg –Orlík, sign. A-I-40a-1-i nemoc, úmrtí a pohřeb Karla IV. , kart. 261. Na příkladu obou záznamů, na jejichž základě jsme mohli rekonstruovat poslední dny života knížete, můžeme pronikat k postojům, které oba pisatelé k umírání a ke smrti knížete zaujímalí. Zpráva rodinného lékaře je strohým pramenem, ve kterém se dozvídáme naprosté detaily o vývoji zdravotního stavu nemocného. Informuje nás o jeho teplotě, příznacích nemoci, frekvenci a dávkách podávaných léků. V záznamu klíčnicka Kloučka se setkáváme s jasně projevenými emocemi, nejistotu a zcela laickou před-

si můžeme povšimnout určitých skutečností charakteristických pro umírání na prahu moderní doby. Především je to chápání smrti jako fyziologické zkázy lidského organismu v důsledku nemoci. Svědkem smrti je kromě kněze a nejbližších příbuzných lékař.⁹² Lékař jako profesionální odborník v posledních věcech člověka, jež se má pokusit nemoc vyléčit všemi dostupnými prostředky. Je to právě on, kdo v případě neúspěchu stanovuje okamžik smrti,⁹³ provádí pitvu důležitou pro stanovení konečné diagnózy a balzamuje tělo.⁹⁴

Pohřební slavnosti Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu, oblíbeného člena jihočeského vládnoucího rodu, trvaly od 8. do 12. října. Celý pátek bylo jeho tělo vystaveno na smutečním katafalku obklopeném velkým množstvím věnců, girlandů, zeleně a palem z Hluboké nad Vltavou, ke kterému se hrnuly zástupy lidí. Čestnou stráž vykonávali knížecí úředníci, myslivci a granátníci z Českého

stavou o zdravotním stavu knížete. Nevíme, jak klíčník Klouček získával zprávy o jeho zdravotním stavu. Na základě jeho zmínky, že 26. září donesl knížeti stoličku do jeho pokoje a jeho každodenním hodnocení vývoje nemoci Jeho Jasnosti, můžeme předpokládat, že měl přístup až k lůžku nemocného. Dozvídáme se také, že lékař o zdravotním stavu nemocného informoval pravidelně rodinu, která mohla odborné lékařské závěry tlumočit služebnictvu. Dne 3. října klíčník dokonce hovořil s oběma lékaři v knihovně. Z jeho záznamu ovšem jasně vysvítá laický přístup, neznalost odborné lékařské terminologie. Zajímá ho „pouze“, jak se knížeti daří. Dne 2. října poznamenává: „*Jeho Jasnosti se vede velmi zle, má veliké bolesti v celém těle. Bože dej, ať se jasný pán pozdraví.*“ Postoj lékaře můžeme interpretovat jako profesionální pohled zvenčí. Kontroluje fyziologické funkce, které probíhají v těle nemocného knížete. Soupeří se smrtí, snaží se ji přelstít. Pohled domácího služebného se soustřeďuje prostě na to, jak se kníže cítí a doufá v jeho uzdravení. Jeho smrt komentuje těmito slovy: „*Zemřel jasný pán, ztratili jsme všechno.*“ Srovnávání záznamů o posledních dnech nemocného je zajímavou sondou do postojů jednotlivých zúčastněných k nemocnému. Jejich postoj, to, čemu přiřkládají důležitost, nás vybízí k zamyšlení nad jejich vlastním myšlenkovým světem. Můžeme tak pronikat i k uspořádání šlechtické domácnosti a k místu domácího služebnictva v ní.

⁹² V případě úmrtí knížete Karla vidíme, jak si osobní rodinný lékař bere ve svízelné situaci na pomoc ještě jiného odborníka. K tématu lékaře a jeho postoji ke smrti v 19. století např. Petr SVOBODNÝ – Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Lékař a smrt*, in: H. Lorenzová – T. Petrasová (edd.), *Fenomén smrti*, s. 383-399.

⁹³ Obligátní lékařská prohlídka mrtvých byla zavedena v rakouských zemích již za časů Marie Terezie dekretem dvorní kanceláře z 30. března roku 1770. Prohlídka mrtvých byla v Čechách upravena prohlášením místodržitelství z roku 1894. Tělo nesmělo být ze zákona pohřbeno dřív než za 48 hodin. V případě nakažlivých chorob byl lékař osobně zodpovědný za učiněná nezbytných ochranných opatření. Bez lístku ohledávajícího lékaře nesměl kněz tělo pohřbít. Srov. *Ottův slovník*, s. 3.

⁹⁴ Balzamování bylo ve starších obdobích úkonem výrazně posvátného charakteru, který souvisel se záhrobními představami živých a strachem z pohřbu za živa. Srov. P. ARIÉS, *Dějiny smrti II*, s. 76-122. V případě šlechticů bylo také praktickým opatřením, jak konzervovat tělo, aby vydrželo slavnostní pohřební obřady a mohlo nedotknuté a zachované spočinout po boku předků. Různé momenty očišťování zemřelého těla jako důležitá odlučovací fáze pohřebního rituálu jsou na počátku 20. století již naprosto racionální. Otec knížete Karla IV., kníže Karel III. Schwarzenberg, byl balzamován 30. března roku 1904 ve Schwarzenberském paláci v Praze. O průběhu obdukcce, jež se skládala ze zevního a poté vnitřního ohledání dutiny hrudní a břišní nás informuje protokol soukromé obdukcce a balzamování jeho těla sepsaný soudním lékařem Reinsbergem.

Krumlova.⁹⁵ Výstavné katafalky, jež bývaly ozdobou pohřebních slavností na počátku 20. století, jsou jakousi reminiscencí slavných *castra doloris* – smrtonosných lešení, která přetrvala jako součást výbavy pohřbů po celé 19. století. Ve sledovaném období přelomu století již představují spíše zahradu zeleně, z níž vystupují knížecí znaky a barevné stuhy smutečních věnců. Velkolepé *castrum doloris* plné symbolických významů a vojenských odznaků bylo postaveno například ještě v roce 1852 na počest Felixe ze Schwarzenbergu,⁹⁶ mladšího bratra knížete Jana Adolfa II.

Jak již bylo řečeno, tělesné schránky zemřelých Schwarzenbergů byly vystavovány v kapli sv. Jana Křtitele a zpravidla následujícího dne, v den pohřbu, zaujaly posvátné místo v presbytáři hlavní chrámové lodi před hlavním oltářem. Smuteční katafalk býval vyzdoben hojnou zelení, po obou stranách rakve se vpínaly odznaky rodu. U zemřelého stála čestná stráž, která se střídala podle přesně daného schématu po celou dobu vystavení těla. Tato fáze pohřební slavnosti plnila úlohu pomezí. Symbolika raného novověku, kde přítomnost těla má ubezpečit přihlížející o tom, že v žádném případě nedojde k přerušení sociální kontinuity rodu, už na počátku 20. století v očích veřejnosti jistě nehraje tak podstatnou úlohu. Zachování kontinuity rodu je důležité zejména pro jeho samotné představitele. Fáze vystavení těla zůstává ve šlechtickém prostředí na přelomu 19. a 20. století aktem prezentace rodiny a také možností osobního rozloučení se zemřelým. Tím více to platí vzhledem k zjištění, že veřejnost byla izolována od scény na smrtelném loži. Veřejná část pohřbu tak vlastně začínala převozem těla do chrámu a zejména samotným *ostentatio corporis* – vystavením jeho ostatků.

⁹⁵ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa 2a/34, smrt a pohřeb knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu.

⁹⁶ Felix ze Schwarzenbergu si zvolil za své životní povolání vojenskou službu. Stal se důstojníkem, od roku 1824 působil také v diplomatických službách, roku 1844 byl vyslancem v Neapoli. Na území Itálie bojoval v hodnosti podmaršálka v řadě bitev. Roku 1848 byl jmenován ministerským předsedou. Tento muž nazývaný „rakouským Richelieuem“ zemřel ve věku 52 let poněkud prozaickým způsobem. Smrt jej zastihla 5. dubna roku 1852, když se po ministerské radě chystal na návštěvu k bratrovi Janu Adolfovi. Před šestou hodinou večerní byl u umyvadla raněn mrtvicí. Slavné obřady se konaly ve Vídni, odkud byl převezen do rodinné hrobky – tehdy ještě do kostelíka sv. Jiljí v dnešním Domaníně. O co méně pompézní pohřebiště na něj čekalo, o to slavnější *castrum doloris* mu bylo postaveno jeho důstojníky 21. pluku dne 23. dubna v Anconě. *Castrum doloris* bylo umístěno v dominikánském kostele. Na jeho vrcholu byla položena honosnou smuteční látkou zakrytá rakev nesoucí výmluvný symbol lebky. K dalším ozdobám patřily odznaky a vojenské řády, okolo byla rozestavěna děla. Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/19, součástí pozůstalosti Felixe ze Schwarzenbergu je dochovaná litografie s vyobrazením *castra doloris*.

Dnem pohřbu knížete Adolfa Josefa byla sobota 10. října. Podle programu slavnosti⁹⁷ se měla smuteční mše konat v 10 hodin dopoledne, kvůli zpoždění významného účastníka, místodržitele Království českého Františka Thuna, se začalo o hodinu později. Zasedací pořádek v kostele se držel předem daných pravidel. Ke každému pohřbu byl vydáván tištěný program, který obecnostvo informoval nejen o čase a místě konání slavnosti, ale podrobně rozepisoval strukturu pohřebního průvodu. Každá skupina jeho účastníků měla předem dané místo označené číslem. Podle těchto čísel byl sestavován také plánec zasedacího pořádku v kostele při mši. V případě Adolfa Josefa byly účastníci slavnosti rozděleni do třiceti tří skupin, z nichž všechny počínaje číslem dvanáct měly své předem dané místo v kostele. Uprostřed chrámového chóru stála rakev, po jejích obou bočních stranách lavice, na nichž zasedli nejbližší příbuzní zesnulého. V tomto posvátném prostoru na levé straně zaujaly místo Milosrdné sestry řádu sv. Karla Boromejského a naproti rakvi duchovenstvo. Těsně za pomyslnou hranicí, transeptem, byl ředitel kůru se zpěváky a pěvecký spolek. Přibližně na stejné úrovni v levé části lodi pod kazatelnu bylo místo pro c. a k. státní úřední profesoři. Přední místa v lavicích ve střední části lodi patřila „vysokým členům truchlícím“ a vzdálenějším příbuzným. Za nimi seděli důstojníci. Po jejich levé straně stáli zástupci okresního a obecního zastupitelstva. Po pravé straně se shromáždili představitelé z řad knížecího úřednictva v tomto pořadí směrem od rakve – úředníci ústředního ředitelství a kanceláře, úředníci ústřední účtárny, knížecí administrační úředníci a jako poslední knížecí lesní úředníci. Za zástupci z řad šlechtických rodin a důstojníků tvořilo jakousi přechodovou hranici ženské domácí služebnictvo, oficianti domu a služebnictvo v livrée. Za nimi potom v tomto pořadí zleva doprava z pohledu od hlavního portálu pozvaní hosté a deputace, cizí paní, manželky, vdovy a dcery knížecích úředníků, v pravé části cyrilská jednota. V zadní části kostela bylo vyhrazeno místo pro ostatní účastníky pohřbu. Zasedací pořádek v kostele nebyl jistě náhodný. Privilegovaná místa v blízkost rakve patřila duchovním osobám a rodině. Zcela se shodují

⁹⁷ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/34, tištěný program pohřební slavnosti knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu.

s rozvržením pozic v pohřebním průvodu. Mohli bychom říci, že zasedací pořádek v kostele je jakýmsi statickým obrazem konduktu v uzavřeném prostoru.

Ve 12 hodin se Adolf Josef vypravil na svou poslední pozemskou cestu ve slavném průvodu, který směřoval dnešní Březanovou ulicí a dále po hrázi rybníka Svět ke knížecí hrobce. Pohřební průvod v prostředí urozených a privilegovaných vrstev byl od dob vrcholného středověku nejpropracovanější částí pohřební slavnosti. Místo umírání a průběh posledních okamžiků odráželo příslušnost k určité rodině a společenské vrstvě, pohřební průvod potom postavení jedince v rámci celé společnosti. V průběhu pohřebního průvodu se střídají dva důležité momenty – prvním je dopad smrti na jednotlivce a společnost, druhým je smrt jako prostředek k uspořádání a obnovení sociálního řádu.⁹⁸ Na dobré organizaci celé slavnosti závisel úspěch celé pohřební festivity.

O podobě pohřebních průvodů zemřelých Schwarzenbergů máme díky pohřebním programům, prezenčním listinám zúčastněných, zprávách v denním tisku a občas také fotografiím poměrně přesnou představu. O lpění na stále stejném průběhu celého rituálu svědčí některé prameny úřední povahy, ve kterých si schwarzenberští úředníci zjišťují, jak přesně byl organizován předchozí pohřeb, kdo měl jaké oblečení a podobně. Pohřební programy Schwarzenbergů mezi lety 1873 – 1939 se liší spíše jen v maličkostech.⁹⁹

Středem průvodu byl samotný smuteční vůz¹⁰⁰ s rakví Adolfa Josefa. Kondukt byl seřazen podle schématu předchozích pohřbů, což nám plně dokládá lpění šlechtické společnosti na tradici. Odrážel kromě hierarchie společnosti mě-

⁹⁸ Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 191.

⁹⁹ Ještě v pohřebním programu zesnulé Eleonory ze Schwarzenbergu, ženy stavitele hrobky Jana Adolfa, se setkáme s velmi precizními detaily týkajícími se průvodu. Jednotlivé skupiny účastníků, které kráčeli ve smutečním průvodu 31. července roku 1873, měly splňovat přesná pravidla. Instrukce v pohřebním programu se soustředí na detaily, které v programech na počátku dvacátého století již nena-
lezneme. Na samém počátku průvodu bychom našli dobře známý pohřební kříž, který měl být obestřený dlouhou vlající rouškou, spolky měly nést své korouhve, lesní hajní své znaky na ramenou, knížecí polesní kráčeli s rouškou na levém rameni a na jílci loveckého nože. Úřednictvo mělo splňovat pořádek nejen podle své hodnosti, ale také podle věku – od nejmladších po nejstarší směrem k rakvi. Všichni účastníci se měli seřadit po čtyřech, s výjimkou pozůstalých rodinných příslušníků. Předepsaná pravidla týkající se viditelných projevů smutku a hodností v instrukcích k průvodu Adolfa Josefa již nenajdeme. Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/21, program pohřbu kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu.

¹⁰⁰ Podle nařízení ministerstva vnitřní z roku 1874 nesměl být zemřelý přenášen lidmi ani převážen vozy veřejné dopravy. Srov. *Ottův slovník naučný XX*, s. 3. Striktně byl stanoven také způsob zarakvení, v případě zesnulých Schwarzenbergů to byla dvojitá rakev a v ní uložené balzamované tělo.

řené pohledem šlechtice¹⁰¹ také symbolické uspořádání společnosti ve vztahu ke smrti, které v podstatě odpovídá složení konduktu v raném novověku.¹⁰² V první části průvodu šlo dvanáct skupin, které se neúčastnily mše v kostele, ale čekaly před ním, aby včas zaujaly svá místa. Hned za pohřebním křížem kráčela školní mládež se svými učiteli a studenti vyššího gymnázia. Za nimi se ubírali chudí se svými dozorci, měšťtí špitálníci, knížecí špitálníci, živnostenské spolky, spolek katolických tovaryšů, spolek dobrovolných hasičů, městský sbor ostrostřelců, spolek vojenských vysloužilců, knížecí dělnictvo a nižší knížecí služebnictvo.¹⁰³ Chudí přispívali k prezentaci sociálního statutu zemřelého, měli přispět k jeho spáse, tváří v tvář smrti byli právě oni těmi potřebnými a nejčistšími a v neposlední řadě si za tento čin vydělali peníze. Tyto tři základní rysy platí v pohřebním průvodu šlechtice od dob raného novověku do počátku 20. století. V pramenech účetní povahy se můžeme přesvědčit o finanční motivaci pro jedince sociálně slabé,¹⁰⁴ ale také o výši částek, které byly vypláceny jednotlivým spolkům a jednotlivcům včetně duchovenstva.¹⁰⁵ Sirotci, chudí a děti v popředí konduktu jsou jasným pokračováním raně novověké tradice a jejich přítomnost se dá vysvětlit ještě dalšími dvěma argumenty. Jejich pozice symbolizovala jed-

¹⁰¹ Měřeno optikou poslední budou prvními si můžeme udělat představu o názoru, jaký měla šlechta na představitele měšťanstva. Smuteční průvod jako symbol universa odráží pozici jednotlivých společenských vrstev v něm. Jelikož o složení smutečního průvodu zemřelého šlechtice rozhodovala sama šlechta, vtělila do něj svou představu společnosti. V přední části průvodu kráčeli ti, kteří byli v běžném životě „posledními“.

¹⁰² Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 190 – 212.

¹⁰³ Pohřební průvod se ustanovil přibližně v této podobě už v druhé polovině středověku. Původní procesí se skládalo pouze z přátel a příbuzných, kteří hlasitě oplakávali tělo zemřelého. Po vzniku žebavých řádů se odborníky na smrt stali právě jejich představitelé, kteří kráčeli v hojném množství spolu s kněžími v přední části průvodu. Příbuzní a přátelé zesnulého tvořili pouze velmi nenápadnou část slavnosti. Za představiteli církve měli své místo právě chudí a sirotci. Závěti z 16. a 17. století ukazují, že o složení a zastoupení těchto skupin rozhodoval sám zřizovatel závěti a právě účast chudých a sirotků byla hojně žádána. Počet chudých a sirotků byl závislý na bohatství zemřelého a v konduktu jej v podstatě měl prezentovat. Srov. P. ARIÉS, *Dějiny smrti I*, s. 207-210.

¹⁰⁴ Např. po skončení smutečních slavností Karla IV. ze Schwarzenbergu byla celkem třinácti obcím v orlickém patronátu poukázána celková částka 2400 K. Kníže vyslovil přání, aby byla každému kostelu a farnosti v tomto patronátu poukázána částka alespoň 200 K. Rozdělení peněz nechal na uvážení svých dědiců a na jednotlivých duchovních správcích farností. Ti měli spolu s patronátními představenými sestavit výkazy chudých a vyplatit větší částky těm, kteří je skutečně potřebovali. Srov. RA Schwarzenberg –Orlík, sign. A-I-40a-1-i, závěť Karla IV., kart. 261.

¹⁰⁵ SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, pozůstalost Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, neuspořádáno.

nak řád lidského bytí – mládí kráčí před stářím, za druhé víru ve všemocnou modlitbu dítěte.¹⁰⁶

Na poslední cestě knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu za prvními jedenácti skupinami následovali smuteční hosté, kteří měli své zasedací místo již v kostele. Hned za nižšími knížecími úředníky to byli lesní a administrační úředníci, úředníci ústřední účtárny, ředitelství a kanceláře, služebnictvo v livrée, oficianti domu, domácí ženské služebnictvo, vévodská garda, cyrilská jednota, zpěvácký spolek, ředitel kůru se smuteční hudbou, Milosrdné sestry řádu sv. Karla Boromejského. V bezprostřední blízkosti rakve, středobodu celého procesí, bychom našli veškeré patronátní duchovenstvo s rozžatými svícemi v rukou, nejbliže rakvi kráčil biskup Antonín Josef Hůlka. Po boku kočáru šla čestná stráž tvořená krumlovskými granátníky ve slavnostních uniformách a tři nosiči věnců. Za smutečním kočárem taženým čtyřmi černými koňmi šla rodina knížete v čele s jeho synem Janem Nepomukem, nosič knížecí koruny, nosič řádu Zlatého rouna, další příbuzní a velký počet představitelů šlechtické společnosti. Pozice bezprostředně za smutečním kočárem byla neprivilegovanější. Patřila těm nejbližším, byla nejvíce svázána s identitou zemřelého. Zde kráčil nový vládnoucí kníže rodu, představitel rodinné kontinuity, budoucnosti. Zde se setkávala budoucnost s minulostí, prezentovaná tradicí a hodnotami rodiny. Tradici představovaly odznaky moci a reprezentace, jež tvořily smuteční výbavu zesnulého. Tento posvátný obraz byl součástí celého universa – pohřebního průvodu. Mohly jej spatřit a spoluvytvářet všechny vrstvy lidské společnosti. Zadní část průvodu tvořili důstojníci, státní profesoři, okresní a obecní zastupitelstvo, pozvaní hosté a deputace, manželky, vdovy, dcery knížecích úředníků, ostatní účastníci a povozy se smuteční výzdobou.¹⁰⁷ K pohřbu Adolfa Josefa je zdokumentováno a podrobně popsáno třicet dva věncových darů.¹⁰⁸

O velkoleposti průvodu svědčí skutečnost, že se táhnul po celé délce hráze rybníka Svět. Když byl jeho začátek u hrobky, jeho poslední členové teprve vcházeli na hráz rybníka. U hrobky převzali rakev ozdobenou helmem s peřím a

¹⁰⁶ P. KRÁL, *Smrt*, s. 198.

¹⁰⁷ SOA Třeboň, VS Třeboň, IC 8Falfa2a/34, fotografie z pohřbu Adolfa Josefa.

¹⁰⁸ Tamtéž.

šavlí tři ředitelové a tři lesmistři a snesli ji do krypty. Prezenční listina pro účastníky pohřbu bývala tradičně umístována v knížecí lékárně paní Miltenbergrové na rohu dnešní Březanovy ulice. Dne 12. října byly slouženy zádušní mše v kostele sv. Karla ve Vídni a ve všech schwarzenberských patronátních kostelech a slavné rekviem přístupné široké veřejnosti v děkanském kostele sv. Jiljí.¹⁰⁹ Sloužení zádušních mší patřilo k naprosto neměnné části rituálu, bylo žádáno v závěti¹¹⁰ a opakováno o každém výročí smrti.

Slavné smuteční procesí bylo zřetelně nejreprezentativnější částí pohřebního rituálu a na konci „dlouhého“ 19. století jednou z posledních příležitostí k sebeprezentaci šlechtické společnosti. Tomu odpovídala i jeho nákladnost a lpění na tradičním pojetí a precizním, neměnném organizačním pořádku. Ve všech podstatných momentech průvodu vysvítá zcela jasné lpění na rodové a dějinné tradici. Průvod na prahu nové doby se od toho raně novověkého příliš nelišil. Jeho struktura byla obdobná, nejdůležitější pozice v těsné blízkosti zemřelého byly zachovány. Za zemřelým šlechticem byla nesena jeho smuteční výzdoba¹¹¹ v podobě knížecí koruny a řádů, kočár táhli čtyři černí koně, jejichž původ sahá až k pozdně středověkému burgundskému pohřebnímu rituálu, číselka čtyři odkazuje na čtyři generace urozenosti.¹¹² Jasná odlišnost je samozřejmě v oděvu zemřelého a smutečních hostů, jež podléhá dobové módě, ale například také v otázce genderu. U pohřbů v raném novověku je patrná genderová segregace žen, které se nenacházejí na ústředních místech průvodu.¹¹³ U šlechtického pohřbu v 19. a 20. století tuto segregaci týkající se ženských rodinných příslušnic již rozhodně nenajdeme. Vdovy, dcery, matky a sestry kráčely po boku mužských příslušníků rodu hned za rakví s ostatky zemřelého, jejich obličejy byly zakryté černým závojem. Určitý relikt této segregace se ovšem dochoval v podobě skupiny manželek, vdov a dcer knížecích úředníků, které šly až na samém konci průvodu.

¹⁰⁹ Jihočeský obzor, 13. 10. 1914.

¹¹⁰ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A – I – 40a – 1-i, závěť Karla IV., kart. 261.

¹¹¹ Smuteční výbava zvaná též *arma* byla v období raného novověku nesena před márami. Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 199.

¹¹² Tamtéž.

¹¹³ Srov. Tamtéž, s. 202.

Tradičním jevem po skončení smutečních oslav bylo vydání tištěného díku všem zúčastněným posledního rozloučení se zesnulým majorátním pánem. Místo kronikářských záznamů o průběhu pohřbu z dřívějších historických období se setkáváme s reportážemi v novinách a dobových periodikách. Informují nás nejen o průběhu slavností, přičemž si všimají mnohdy naprostých detailů, ale jsou také zajímavým pramenem vypovídajícím o obrazu šlechtice, který o něm vytváří soudobá společnost. Často je tento obraz vskutku ideální a přispívá k názoru, že tradiční vztah vrchnosti a poddaných z období před rokem 1848 byl sice formálně zrušen, ale ve vnímání nejen knížecích zaměstnanců, přežíval v určité formě i nadále. Zemřelý kníže Adolf Josef byl veleben za své kulturní a hospodářské aktivity, za podporu spolků a celé městské kulturní činnosti. Byl tak vytvářen obraz až pietní, který dnes působí velmi archaicky a starožitně. Jeden z pisatelů například uvádí: „*Není u nás věci, na které by nebylo přispělo šlechetné srdce kavalerovo.*“¹¹⁴

Smrt šlechtice vedla k bohaté amatérské literární tvořivosti, často lyrického charakteru, tajemná hrobka nořící se do mlh, obklopena tichými stromy, vzbuzovala ještě v období na počátku první světové války, jež definitivně skoncovala se starým světem i šlechtictvím jako hodnotou, romantické až dekadentní životní pocity.¹¹⁵

Pohřby nejbližších příbuzných, orlických Schwarzenbergů, byly také záležitostí soukromou i veřejnou. Odehrávaly se rovněž za obrovské účasti veřejnosti a přesto působí poněkud intimnějším dojmem. Snad je tomu tak proto, že se orličtí Schwarzenbergové nevydávali se svým zemřelým na průvod městem, nýbrž celý pohřební rituál situovali do prostředí domova, zámku Orlický a přilehlého zámeckého parku, v němž nechali vystavět svou rodinnou hrobku. Do této hrobky byl uložen také Karel IV. Schwarzenberg, který tak nečekaně předčasně zemřel

¹¹⁴ Citováno podle Jihočeský obzor, 14.10. 1913.

¹¹⁵ „*Již z mraků nad les měsíc pozasvit a vášnou svojí září obetkal, jak stříbro dlouhou, čaroskvoucí nit. Hráz rybníka a stromy, křoví dál - pak obláčkem se zvolna pozaclonil, a nad posvátný stánek knížat sklonil. Zde tiše zlíbal po zdech každý list, i rakev těch, kdož sní tu věčný sen... Teď vítr opět divně v dálce hvízd... toť jako bolný, tajemný je sten, od libějických niv to lkaní z dále, že tam se právě mnozí rozplakali. Toť zvěst, že Jasný kníže dokonal - ten, který uměl tkáti štěstí jas a svrchované dobro lidem dal, ten, který v kraj náš vkouznil plno krás, jenž chudým stíral trpké slzy z oka. - Ó, jaká bolest velká, přehluboká!*“ Výběr tří slok básně Pomněnka na rakev Jeho Jasnosti knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu od Kateřiny Veselé, citováno podle Jihočeský obzor, 9. 10. 1914.

4. října roku 1913 a jehož smrt vzbudila velké emoce, které výmluvně zachycuje posmrtná vzpomínka a slib věrnosti lesního personálu nad jeho rakví: „*Krutá rána neblahého osudu dolehla na nás všechny tak náhle, neočekávaně – jako blesk z příšerného mraku, který v oblasti hvozdů Orlických ten nejvyšší, nejmohutnější strom svoji elementární silou zasáhl a jej v okamžiku zdrtil. Tak rmutným způsobem vyrván byl nám navždy nejmilostivější, vznešený, šlechtitelský službodárce náš! Těžko jest v okamžiku nezměrné tísně slovy sebevýmluvnějšími projeviti náš hluboký zármutek nad tak tragickým, neočekávaným skonem našeho šlechtitelského Pána.*“¹¹⁶ Domů se Karel IV. ze Schwarzenbergu vrátil 8. října 1913 odpoledne. O půl páté navečer se konala pobožnost v zámecké kapli orlického zámku. Sloužil ji místní farář pater Josef Kořán spolu se zámeckým kaplanem paterem Mansvetem Jakubičkou.¹¹⁷ Po obřadu byl zesnulý přenesen do kaple hrobky. Za vozem s rakví se ubírala rodina knížete, knížecí úředníci, učitelstvo a veškeré patronátní duchovenstvo. Úředníci hospodářské a lesní správy stáli po celou noc u zemřelého čestnou stráž. Kovová rakev spočinula na katafalku, před který byl postaven velký bílý kříž ze suchých květin. Na rakev položila vdova po zesnulém, kněžna Ida rozená Hoyosová, kytici červených a bílých růží. V hlavách katafalku byl vztyčen úmrtní štít s česky psanými hodnostmi a úřady zemřelého knížete. Na polštáři před katafalkem se skvěly jeho řádové dekorace, po stranách byly rozmístěny voskovice s černými smutečními páskami a odznaky knížecího rodu.¹¹⁸

Následujícího dne se konal samotný pohřební obřad. Před schodištěm do kaple hrobky vítala vzácné smuteční hosty princezna Kristina ze Schwarzenbergu rozená Schönbornová, manželka prince Bedřicha, bratra zesnulého. Před dvanáctou hodin přijel kočárem v doprovodu prince Bedřicha samotný následník trůnu František Ferdinand s vévodkyní Hohenbergovou. Páter Jakubička podával před vchodem do kaple význačným hostům aspergil – kroupku. Zádušní mši sloužil stejně jako o rok později na pohřbu Adolfa Josefa budějovický biskup Antonín

¹¹⁶ Citováno podle SOA Třeboň, RA Schwarzenberg -Orlík, sign. A – I – 40a – 1 – i, Posmrtná vzpomínka a slib věrnosti lesního personálu, kart. 261.

¹¹⁷ Národní listy, 10. 10. 1913.

¹¹⁸ Národní politika, 10. 10. 1913.

Josef Hůlka. Rekviem zpíval učitelský sbor pod vedením řídicího učitele Levého a skladatele Vymetala.

Po skončení mše se smuteční průvod odebral po schodišti dolů na kruhové prostranství před hrobkou. Rakev nesli hospodářští a lesní úředníci a hned za ní šli nejbližší rodinní pozůstalí, zástupce císaře František Ferdinand s vévodkyní, arcikněžna Marie Annunciata, kníže František Thun, ministr vnitra baron Karl von Heinold, předseda panské sněmovny kníže Alfréd Windischgraetz, místopředseda kníže Max Egon Fürstenberg a předseda zemské správní komise hrabě Vojtěch Schönborn. Průvod prošel po kruhovém prostranství mezi zástupy obecnstva a dvojstupy spolků, jež držely prapory skloněné k zemi, a zamířil do prostoru krypty, kde byl Karel IV. uložen vedle své první manželky Marie rozené Kinské z Vchynic a Tetova k věčnému spánku. Na zámku byla připravena hostina o dvaceti pěti příborech pro nejvzácnější hosty, pozváno bylo ještě dalších 200 účastníků pohřbu. Pro další smuteční hosty bylo připraveno občerstvení v panském hostinci.¹¹⁹

Zatímco se pohřební průvody představitelů schwarzenberského prvorozectví odehrávaly ve špalíru, v němž fungovala lineární hierarchie měřená vzdáleností rakve s ostatky zemřelého, jež tvořila středobod celého procesí, poslední cesty představitelů orlické větve rodu na počátku 20. století našly své vyjádření v kruhu. Kruhové prostranství před hrobkou bylo při pohřbu Karla III. ze Schwarzenbergu, otce nešťastně zemřelého Karla IV., rozděleno do čtyř sektorů, jež lemovaly řetězy hasičských sborů. Pomyslný střed kruhu zaujímali představitelé domácího, lesního, hospodářského úřednictva a zastupitelé píseckého okresu. Průvod sestupoval z kaple levým schodištěm a opisoval kruhové prostranství po směru hodinových ručiček. Po levé straně kruhu se shromáždilo blíže ke vchodu do hrobky c. k. úřednictvo a dále lesníci cizích panství. Na okraji proti vchodu do hrobky bylo vyhrazeno prostranství pro domácí a vůkolní lid, školní mládež a veteránské spolky, po pravé straně kruhu se shromáždili živnostenské spolky, hospodářští úředníci cizích panství a nejbliže hrobce dámy úředníků a služební-

¹¹⁹ Tamtéž.

ků. Pro smuteční průvod tak vznikla cesta široká zhruba deset metrů, ze všech stran lemovaná hasičskými sbory se svíčkami.¹²⁰

Veřejné projevy bolesti nebylo ve šlechtické společnosti uznávaným zvykem. Období smutku a pravidla s ním spjatá však hrálo ve šlechtickém prostředí velmi významnou roli. Bylo pomezí částí pohřebního rituálu a utvářelo závaznou podobu komunikace šlechtice s okolím po pohřbu. Dodržování smutku mělo svá jasná pravidla a vztahovalo se také na všechny zaměstnance a služebníctvo. Veškeré písemnosti měly být po dobu šesti měsíců pečetě černým voskem.¹²¹

Kníže Jan Nepomuk vydal po smrti svého otce Adolfa Josefa instrukce k zachování smutku 13. listopadu 1914 a nařizoval v nich všem svým zaměstnancům nosit ve všedních dnech smuteční roušku na klobouku, lesnímu personálu ještě smuteční roušku na rameni svátečního oblečení. Smutek měl být dodržován po dobu jednoho roku, nejméně do 5. října roku 1915. Lesní úřadnictvo mělo ještě po dobu půl roku, nejméně do konce března 1915, nosit smuteční rouškou zakrytý jílec loveckého tesáku.¹²²

Smrt šlechtice v devatenáctém a na počátku dvacátého věku byla záležitostí intimní i veřejnou. Tak jak starožitná šlechta lpěla svým životním stylem na tradičních hodnotách, které vyznávala a upevňovala po celá staletí, se stejnou pečeti také umírala. Smrt ve šlechtickém prostředí působila bolest a smutek pozůstalých. Poslední okamžiky života šlechtice či šlechtičny patřily stále více těm nejbližším v intimním prostoru rodového sídla. Tato soukromá část rozloučení s blízkým člověkem pokračovala aktem veřejným. Vyvrcholením veřejné části pohřbu se stal smuteční průvod, jehož nádhera a lesk měly prezentovat význam a historii celé rodiny, její působení a pozici ve společnosti. Šlechtické pohřby této doby se svou propracovaností a velkolepostí jasně hlásily ke starším historickým obdobím. Šlechtické rody na nich zřetelně demonstrovaly svou úctu k předkům, rodinné tradici, starému světu, jehož byly nositeli a nedílnou součástí. Smrt a

¹²⁰ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A – I – 44a, 1 – 10, plánec rozmístění smutečních hostů na prostranství před hrobkou při pohřbu Karla III. ze Schwarzenbergu, kart. 186.

¹²¹ Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 100.

¹²² SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/34, instrukce k dodržování smutku za Adolfa Josefa.

pohřeb šlechtice na prahu moderní doby byly fenoménem posvátna, které vstupovalo do stále více profánního světa. Posvátný rozměr umírání šlechtice si uvědomovali již jeho současníci: „*Včera zapadla těžká vrata za památnou hrobkou knížat Schwarzenbergů na Orlíku. Zapadla jako tvrdá pečeť se znakem neochvějného a tradičního rytířství, kterému zůstal zemřelý kníže věren přes vzbouřené vlny dneška, nad nimiž dovedl státi vzpřímený, s jasným pohledem a klidnou tváří.*“¹²³

IV. 3. Bývalý kníže Jan Nepomuk Schwarzenberg - poslední slavný pohřeb v Třeboni

Velkolepé pohřební slavnosti schwarzenberské primogenitury se konaly v Třeboni až do konce třicátých let 20. století. Jejich vrcholem a zároveň definitivním zakončením byl pohřeb majorátního pána Jana Nepomuka II. ze Schwarzenbergu. Bývalý vládnoucí kníže hlubocko – krumlovské rodové větve zesnul ve Vídni 1. října roku 1938. Byl provizorně pohřben do pronajaté hrobky v Hietzingu. Vzhledem k bouřlivým okolnostem doby byl do Třeboně převezen až 12. srpna 1939. První část jeho pohřební slavnosti se konala na místě tradičně spjatém s pohřby jeho předků, v děkanském kostele sv. Jiljí. Byl vystaven na věnci v národních a schwarzenberských barvách ozdobeném smutečním katafaluku v presbytáři děkanského kostela.¹²⁴ Zde spočinul v přítomnosti čestné stráže Orlů, granátnické gardy z Českého Krumlova a lesního úřednictva až do smutečních obřadů, které se konaly 14. srpna v dopoledních hodinách pod vedením arcibiskupa kardinála Karla Kašpara. Hlavní vchod do kostela sloužil široké veřejnosti, postranním vchodem měli být vpuštěni pouze pozůstalí členové rodu a nejvýznačnější hosté, kteří dorazili auty ze zámku těsně před desátou hodinou. Rodina a nejbližší příbuzní poté zaujali místa v postranní lavici u hlavního oltáře.

¹²⁴ Lidové listy, 17. 8. 1939.

Největší vážnosti v zasedacím pořádku se těšilo místo nového představitele primogenitury, knížete Adolfa ze Schwarzenbergu. Usedl v první lavici na pravé straně jako „vysoký patron“, po jeho levici jeho choť kněžna Hilda z Lucemburku. Vdova po Janu Nepomukovi, kněžna Terezie rozená z Trauttmansdorffu se kvůli špatnému zdravotnímu stavu tohoto druhého pohřbu neúčastnila. Do předních lavic za rakví zasedli urození smuteční hosté a další význačné osobnosti. Po skončení slavnosti úředníci administrace z prázdného kostela vynesli rakev do pohřebního auta, které jej převezlo do kaple hrobky. Smuteční věnce odvezlo pivovarské nákladní auto. Tradiční a nejvýznamnější část pohřbu – slavný pohřební kondukt, byla vynechána.¹²⁵ O přesném důvodu tohoto rozhodnutí doposud nic nevíme, pravděpodobnou příčinou však mohla být politická situace. Rakev ze smutečního automobilu vyzvedli lesní hajní. Poté byla zabalena do knížecí vlajky a znovu vystavena v prostoru kaple. Vlastní pohřeb se konal ve dvě hodiny odpoledne a byl otevřen pouze části veřejnosti. Do areálu hrobky mohly být vpuštěny pouze automobily označené zvláštním znamením. Hlavní vchod do kaple byl uzavřen černou stuhou. Na velice přesných instrukcích, které se týkaly vstupu do kaple, můžeme vidět nejen organizační náročnost akce, které se podle tisku účastnilo kolem 6 000 lidí, ale také smysl pro řád a pořádek, který byl šlechtě i v této době vlastní. Hlavním vchodem měla vstoupit vrchnost a nejvýznamnější osobnosti, pravým schodištěm nosiči věnců a nejvýše padesát knížecích úředníků. Levý přístup byl vyhrazen kardinálovi s průvodcem, nosičům rakve a zástupcům úřadů. Po skončení pohřebního obřadu z hrobky sestupoval průvod – v tomto případě vlastně zastupující samotný kondukt. V jeho čele kráčel nosič křížku, následovali nosiči věnců a duchovenstvo. Rakev předali lesní hajní na úpatí pravého hlavního vchodu lesním úředníkům. Za nimi kráčeli nosiči

¹²⁵ Narušení tradičního průběhu smuteční slavnosti je v prostředí schwarzenberské primogenitury patrné právě až ve třicátých letech 20. století. V případě Marie Terezie ze Schwarzenbergu (†1935) a její matky Anny (†1936) bylo vynecháno vystavení těla v kostele sv. Jiljí i pohřební průvod. Jejich ostatky byly vystaveny pouze v samotné kapli hrobky. S tradičním programem pohřbu včetně pohřebního průvodu se setkáváme ještě v případě pohřbu kněžny Idy Schwarzenbergové, vdově po knížeti Adolfovi Josefovi, která zemřela 4. srpna 1921 v Libějovicích. Vystavení těla Jana Nepomuka II. v děkanském kostele můžeme tedy chápat jako snahu o návrat k veřejnějšímu rozměru posledního rozloučení. Jistě bylo dáno skutečností, že se jednalo o poslední rozloučení s nejvýznamnějším představitelem rodu.

¹²⁵ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/34, tištěný program pohřební slavnosti knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu.

odznaků a vyznamenání, nejbližší příbuzní, ostatní urození a další významné osobnosti. Průvod zamířil obloukem do prostoru krypty, jehož posvátnost byla chráněně jasným příkazem, že do něj smí vstoupit pouze vrchnost a smuteční hosté. Ostatním byl vstup během pohřbu a po jeho skončení zapovězen.¹²⁶ Schwarzenberská hrobka přijala do svých útrob posledního zemřelého. Pohřeb Jana Nepomuka byl poslední velkou veřejnou slavností schwarzenberské primogenitury v Třeboni. Brzy po něm museli dědicové bývalých „jihočeských králů“ emigrovat do Švýcarska. Žádný z nich už nesměl spočinout v druhém domově knížat ze Schwarzenbergu.

V. Smrt šlechtičny

V. 1. Eleonora ze Schwarzenbergu – matka a stavitelka

*„Tichý dome u svatého Jiljí,
Našich knížat hrobky strážce! –
Vidíš černé prapory vlající,
Na noc a hrob upomínající,
A rozžaté pochodně zářící,
Jako symbol světla věčného
V zemi soudu posledního.“¹²⁷*

Takto oslovil starou, původní treboňskou hrobku knížat ze Schwarzenbergu u svatého Jiljí, rada zemského soudu Leonard Gamsenberg. Básní *Das stille Haus* o šesti slokách oslavil zesnulou kněžnu Eleonoru ze Schwarzenbergu,¹²⁸ manžel-

¹²⁶ Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/42, instrukce týkající se pohřbu knížete Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu.

¹²⁷ Srov. „*Stilles Haus zu Sanct-Egidi, Unserer Fürsten Grufbehüther! – Siest du dort die schwarzen Fahnen, Die an Nacht und Grab gemahnen, Und die glüh'nden Fackeln strahlen, Als Symbol des ew'gen Lichtes In dem Land des Weltgerichtes.*“ (z němčiny přeložil V.G.), SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. Bb 5/8, báseň *Das stille Haus*, kart. 114.

¹²⁸ Eleonora ze Schwarzenbergu (25. 12. 1812 – 27. 7. 1873), rozená z Liechtensteinu, dcera generála knížete Mořice Josefa Jana knížete z Liechtensteinu a Eleonory princezny Esterházyové. Manželství s knížetem Janem Adolfem II. ze Schwarzenbergu uzavřela dne 23. 5. 1830 ve Vídni, z manželství narozeny 3 děti – Adolf Josef (18. 3. 1832 – 5. 10. 1914), Marie Leopoldína (2. 11. 1833 – 8. 2. 1909), v roce 1851 provdána za hraběte Arnošta Waldsteina, Valtr (25. 4. 1839 – 19. 4. 1841 - nehoda). Srov. A.

ku majorátního pána Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu. Báseň vyšla v elegantní smuteční úpravě u Wenzela Vetterla v Písku a je datována ke dnu kněžnina pohřbu, k 31. červenci roku 1873.

Kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu zemřela v nedožitých šedesáti jedna letech na následky dlouhé nemoci. Její smrt vyvolala velkou účast příslušníků všech společenských vrstev, v reflexi její smrti se často setkáváme s projevy zármutku a slzami. *Slavnost slzí* či *nebeská koruna utkaná ze slz truchlících* se objevuje v Gamsenbergově básni, slovy plnými dojetí a smutku nešetřil tisk¹²⁹ a zejména ředitel třeboňského panství Václav Horák (Wenzel Horak), který sepsal podrobnou zprávu o průběhu smutečních slavností.

Kněžna Eleonora byla dne 29. prosince 1872, krátce po oslavě svých šedesátých narozenin, na zámku v Třeboni raněna mrtvicí. V neděli 5. ledna 1873 byl ve vídeňských *Neues Fremden Blatt* zveřejněn telegram informující o zdravotním stavu kněžny: „*zdravotní stav kněžny je až na proniknutí prudkých bolestí do ochromených končetin nezměněn, Dr. Lenk*“¹³⁰ Na zdravotní stav se dotazovali členové Arcidomu habsburského, arcivévoda Ludvík Viktor se dostavil osobně do schwarzenberského knížecího paláce na Mehlmarktu.¹³¹ Anonymní pisatel ve stejné novinové kronice vyzdvihl dobro, které kněžna vykonala pro chudé a v závěru své chvály vyřkl přání, aby se jeho řádky nestaly nekrologem: „... - *snad se ještě dostaví rekonvalescence, smrt často měnila nálady, snad stejně tak opustí lůžko nemocné kněžny.*“¹³²

V neděli 27. července 1873 se parnou nocí mezi devátou a desátou hodinou rozezněl v Třeboni umíráček, oblíbená představitelka schwarzenberského prvorozenectví byla vysvobozena z lůžka utrpení, na které byla téměř sedm mě-

MARKUS, *Rod*, s. 25-85; M. BUBEN, *Schwarzenbergové. I.*, s. 14; *Almanach českých šlechtických rodů*, Praha 1996, s. 357-360.

¹²⁹ Nekrology byly uveřejněny v *Neue Freie Presse – Abendsblatt*, 28. 7. 1873; *Deutsche Zeitung*, 28. 7. 1873; *Neues Fremden Blatt*, 28. 7. 1873; *Neues Wiener Blatt*, 29. 7. 1873; *Extrablatt*, 29. 7. 1873; *Freie Blatt*, 29. 7. 1873; *Konstitutionelle Vorstadt Zeitung*, 29. 7. 1873; *Neues Wiener Tagblatt*, 29. 7. 1873; *Morgenpost*, 29. 7. 1873; *Local Anzeiger der „Presse“*, 29. 7. 1873; *Morgenpost*, 30. 7. 1873; *Prager Abendblatt*, 30. 7. 1873; *Bohemia*, 30. 7. 1873; *Wiener Salonblatt*, 3. 8. 1873; *Linzer Zeitung*, 15. 8. 1873. Nekrolog v podobě drobné knížečky napsal na počest kněžny Eleonory knížecí archivář Adolf BERGER, *† Fürstin Eleonore Marie zu Schwarzenberg*, Wien b. d.

¹³⁰ Strojopis o zdravotním stavu kněžny, převzato z *Neues Fremden Blatt*, 5. 1.1873, SOA Třeboň, Fond VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/21, smrt a pohřeb Eleonory ze Schwarzenbergu.

¹³¹ Srov. Tamtéž.

¹³² Srov. Tamtéž.

sící¹³³ upoutána: „*Skonala! Mrtvá byla ihned v úmrtní místnosti vystavena na smutečně upravenou postel, u které střídajíc se drželi stráž milosrdné sestry z řádu svatého Karla Boromejského a knížecí služebnictvo.*“¹³⁴

O účasti nejbližších rodinných příslušníků u lůžka umírající bohužel autor tohoto záznamu nic neprozradil. Do intimního kruhu rodiny a knížecí domácnosti v 19. století nám bývají dveře neprodyšně uzavřeny. Více by snad prozradily prameny osobní povahy. Přesto víme, že u úmrtního lože byl manžel kněžny, kníže Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu. Budějovický tisk o tom informoval anonymní třeboňský dopisovatel. Podle této zprávy byl majorátní pán primogenitury smrtí své ženy hluboce zasažen. U úmrtního lůžka se zhroutil do bezvědomí a z pokoje musel být odnesen. Druhého dne ráno se odebral na návštěvu do Bechyně ke knížeti Paarovi, u něhož měl pobýt a vrátit se až na smuteční slavnosti.¹³⁵

Před svým odjezdem se však jistě zúčastnil za přítomnosti dalších urozených rodinných příslušníků a dvorních a zámeckých služebníků tiché mše svaté v zámecké kapli. Toho rána byla Třeboň oděna do smutečního šatu, ze všech měšťanských domů, jakož i ze zámku, vlály černé prapory na počest zemřelé

¹³³ V období od 29. prosince 1872 až do 27. července 1873 navštívilo nemocnou kněžnu přes 90 hostů převážně z urozených kruhů. Našli bychom mezi nimi také velmi malý počet návštěvníků neurozeného původu. Jmenujme alespoň budějovického biskupa Jana Valeriána Jirsíka, bývalého vychovatele kněžny na syna Adolfa Josefa Karla Seidlera, osobního lékaře kněžny Matyldy Schwarzenbergové dr. Stohla, továrníky Viléma Králíka a Karla Hardmutha. Na seznamu návštěvníků nemocné kněžny jsou vypsáni také všichni lékaři, se kterými byl konzultován kněžnin zdravotní stav. Kromě osobního lékaře dr. Lenka je uvedeno dalších 12 lékařů z Vídně, Prahy a Třeboně. Z každodenních zpráv Dr. Lenka reflektujících kněžnin zdravotní stav se dozvídáme, že kněžna skutečně ležela po celou dobu své nemoci na zámku v Třeboni. Navíc lékař vypisoval k jednotlivým dnům rovněž jména hostů. Zdá se, že kněžna ve své nemoci rozhodně nebyla opuštěná. Početné návštěvy u jejího lůžka byly každodenní! Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. II-582, Letzte Krankheit und Tod der Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg, seznam návštěvníků v době nemoci, lékařské zprávy dr. Lenka, neuspořádané. Jako zajímavý pramen pro poznání každodennosti nemocného ve šlechtickém prostředí se nabízí 3 soubory korespondence, které měly primárně reflektovat průběh kněžniny nemoci. Jedná se o 20 dopisů knížecího sekretáře Alfréda Decastella, které v období od 30. prosince 1872 do 18. ledna zaslal z Třeboně knížecímu dvornímu radovi Josefu Kučerovi (Joseph Kutschera), dále o 19 dopisů od knížecího expeditora Františka Stuppera (Franz Stupper) knížecímu archiváři Adolfu Bergerovi z období od 31. prosince 1872 do 16. ledna 1873. Autorkou posledního souboru 50 dopisů je předčítatelka kněžny Eleonory Antonie Hönigová, která psala od 25. ledna 1873 až do 28. července 1873 rovněž archiváři Bergerovi. Srov. Tamtéž.

¹³⁴ Srov. „*Sie hatte ausgerungen! Die Entseelte war sofort in Sterbezimmer auf ein Paradebett gebaucht, bei welchem barmherzige Schwestern dem Orden des heiligen Carl Borromeus dann fürstliche Bedienstete abwechselnd Betsunden hielten.*“ (z němčiny přeložil V.G.), SOA Třeboň, Fond VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/21, Beschreibung der Leichenfeier Ihrer Durchlaucht der regierenden Frau Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg Herzogin zu Krumau.

¹³⁵ Srov. Budweiser Kreisblatt, 30.7. 1873

kněžny. Následujícího dne se dostavil dr. Bohdál z Litoměřic a píchnul zesnulé injekci.¹³⁶ Téhož dne byla kněžna fotografována.

V 11 hodin večer byly její v černém sametu oděné ostatky uloženy do rakve z dubového dřeva a v slavnostním průvodu neseny do černě zahalené kaple sv. Jana Křtitele v křížové chodbě augustiniánského kláštera, vyzdobené rodovými znaky Schwarzenbergů a Liechtensteinů a emblémy smrti, jež představovala castrum doloris. Zde bylo tělo zesnulé kněžny vystaveno na smuteční katafalk, jenž byl ozářen svíecemi a ozdoben erby a palmovými věnci, symbolem pokoje. Na konci katafalku se na bílém hedvábném polštáři skvěly řády a vyznamenání kněžny, řád hvězdného kříže a řád palácové dámy Jejího Veličenstva. Nepreržitou čestnou stráž u katafalku tvořily střídavě jednotky městských ostrostrělců a granátníci schwarzenberské zámecké gardy z Českého Krumlova, kteří na pohřbech knížat ze Schwarzenbergu zastávali tradičně významnou úlohu. V časech pobožností je vystřídali knížecí zaměstnanci. Podle svědectví Václava Horáka se smutečně vyzdobená kaple nepřetržitě plnila zbožnými lidmi, kteří se přišli se zesnulou naposledy osobně rozloučit. Dne 30. července večer sloužil v blízkosti ostatků zemřelé večerní pobožnost kardinál a arcibiskup pražský, kněžnin švagr, kníže Bedřich Schwarzenberg. Druhého dne ráno o desáté hodině se na témže místě konala ještě tichá mše svatá. Stejně jako v případě předchozí vigilie nevíme, kdo se jí účastnil. Vzhledem k malému prostoru smutečně upravené kaple však můžeme usuzovat, že byla vyhrazena pouze pro nejbližší truchlící, tedy pro rodinné příslušníky a pravděpodobně také domácí služebnictvo.

Tímto obřadem byla ukončena část smutečních slavností, která předcházela samotnému pohřbu. V 11 hodin byla dřevěná rakev s ostatky zesnulé vložena do prosté zinkové rakve, která byla uzavřena a odnesena do presbytáře děkan-ského kostela, kde byla vystavena na katafalk. Zvýšený oltář kněžiště byl vyzdo-

¹³⁶ O soudní obdukcii těla či balzamování se nedochovaly žádné zprávy. Knížata ze Schwarzenbergu byla vždy balzamována, kromě již zmíněných důvodů rodové reprezentace či pietních a rituálních také z důvodů ryze praktických. Tělo bylo uchováváno až do pohřbu v prostorách rodových sídel a potom ukládáno do krytých hrobek. Rovněž v případě kněžny Eleonory muselo tedy dojít ke konzervaci těla. Navíc jedním z moderních způsobů balzamování, které se požívalo právě od devatenáctého století, bylo vstříkování různých antiseptických látek do těla. Důležitým požadavkem pro zdar takové konzervace byla potom hermeticky uzavřená rakev. Srov. *Ottův slovník naučný IV*, Praha 1892, s. 191. (heslo Balsamování)

ben velkým aliančním znakem Schwarzenbergů a Liechtensteinů a množstvím cizokrajných květin. Smuteční výzdobu tvořilo také černé potažení oltářních lavic. Půl hodiny po poledni požehnal arcibiskup kníže Bedřich Schwarzenberg za četné asistence vysokého a nižšího duchovenstva ostatky zesnulé kněžny a v jednu hodinu byla rakev za zvuku *úchvatných* tónů poctěna jedním z účinkujících zpěváckých spolků a přenesena na pohřební vůz pokrytý čerstvou zelení, věnci zdobenými drahocennými stuhami s duchaplnými citáty, do nějž bylo zapřáhnuto šest vraných koní. Impozantní smuteční průvod se dal do pohybu Panskou, dnešní Březanovou ulicí a přes Malé náměstí prošel proutím dekorovanou městskou bránu na hráz rybníka Svět.

Smuteční kondukt kněžny Eleonory tvořilo třicet skupin účastníků. O pohřebním programu, který byl k této příležitosti vydán, jsme se již zmínili. Na rozdíl od pozdějších programů působí velmi archaicky a zaměřuje se na v pozdější době již opomíjené detaily týkající se například některých povinných prvků smutečního oděvu. Uspořádání procesí zcela odpovídá již popsaným pohřebním průvodům schwarzenberské primogenitury a marně bychom v něm hledali nějaký otisk ženství. V symbolice pohřebních průvodů knížat a kněžen ze Schwarzenbergu není žádný genderový rozdíl. Hodnoty tradice, urozenosti a exkluzivnosti zcela vytěsnily otázku ženství či mužství. V pohřebním průvodu kněžny jsou zastoupeny téměř stejné skupiny truchlících jako v případě jejích mužských příbuzných, rozdíly nenacházíme ani v jejich hierarchickém uspořádání. Marně bychom v něm hledali nějaký nový specificky ženský prvek. Podobně jako v konduktech mužských představitelů rodu se setkáváme s prezentací řádových dekorací a vyznamenání, která jsou slavnostně nesena hned za pohřebním vozem. Jen šavle či helm jako odznaky vojenské hodnosti, které zdobily rakev knížat ze Schwarzenbergu, zde pravda chybí. Ze srovnání pohřebních průvodů Eleonory ze Schwarzenbergu, její švagrové princezny Matyldy (1886), manžela Jana Adolfa II. (1888) a syna Adolfa Josefa (1914) vyplývá pouze jeden rozdíl. V konduktech obou knížat hned za domácím ženským služebnictvem následovala vévodská garda jako samostatná skupina. V průvodu obou kněžen ovšem chybí. Příslušníci vévodské granátnické gardy z Českého Krumlova však tradičně vy-

konávali významné funkce také na pohřbech šlechticů. Kromě čestné stráže u castra doloris se s nimi setkáváme v pohřebním průvodu jako s nosiči pochodní, kráčeli tedy vždy v bezprostřední blízkosti zesnulých knížat a kněží.

Bezprostředně před pohřebním vozem Eleonory ze Schwarzenbergu šlo za velkým pohřebním křížem devadesát duchovních, za nimi potom pod vedením kardinála knížete Bedřicha ze Schwarzenbergu asistující infulované duchovenstvo - prelát z Vyššího Brodu, Českého Krumlova a tři členové kapituly dómu z Českých Budějovic. Pohřební vůz obklopovalo dvacet čtyři nosičů pochodní, kteří byli vybráni z řad knížecího služebnictva a granátníků. Za rakví kráčeli členové rodiny, další příbuzní a blízcí truchlící a vážení smuteční hosté. Tuto skupinu tvořili výhradně příslušníci z řad šlechty, uzavřená společnost provázaná příbuzenskými vztahy. Program slavnosti o další hierarchii v této skupině mlčí. Autor popisu celého pohřbu vyjmenovává nejen všechny urozené truchlící, ale řadí je podle hierarchie uvnitř šlechtické společnosti. Navíc uvádí nejdříve veškeré mužské účastníky a teprve po nich šlechtičny. Tuto skutečnost nemůžeme jasně interpretovat. Popisoval autor skutečný hierarchický pořádek v této skupině smutečního průvodu? Znamenalo by to, že nejbližší ženské příbuzné opravdu kráčely až za urozenými muži? Jelikož pohřební programy neposkytují takto detailní informace, nabízí se srovnání pouze s pohřby, pro které se podobně obsáhlé popisy zachovaly. Pohřební průvod Eleonory ze Schwarzenbergu tak můžeme srovnávat například s konduktem prince Felixe ze Schwarzenbergu, který se konal v roce 1852. V něm toto striktní dělení nenajdeme. U pohřbů z konce 19. a z prvních dvou desetiletí 20. století, pro které máme bohatý ikonografický materiál, se tato segregace rozhodně neobjevuje. Hypotézu o genderové segregaci ve smutečním rituálu ve šlechtickém prostředí, kterou známe z období raného novověku, můžeme od poloviny 19. století zcela vyloučit.

Za rakví kráčeli nejbližší příbuzní, muži i ženy. Přestože starožitná šlechta po celé 19. století zachovávala historické tradice a rituály starších historických období, vystupuje v této době do popředí intimní rozměr rodiny, silné citové vazby a jedinečnost každého příslušníka urozené společnosti. Také v pohřební slavnosti se projevuje toto napětí mezi lpěním na tradičním průběhu rituálu a je-

ho uvolněním v zájmu citových vazeb uvnitř rodiny. Autorovi tohoto neocenitelného popisu šlo zřejmě o to, aby na nikoho z významných hostů nezapomněl, chtěl svému soupisu dát určitý řád a přirozeně tak zvolil měřítko urozenosti, které ve šlechtické společnosti hrálo významnou roli po celé 19. století. Snad jenom z praktických důvodů vypsál zvláště šlechtice a šlechtičny. Účastnících se šlechtičen bylo ostatně velmi málo. Skoro bychom mohli říci, že pohřeb byl spíše mužskou záležitostí, a to i pohřeb urozené dámy.

Bezprostředně za rakví měl jít podle tradice majorátní pán rodu. Proč ve výčtu nejbližších příbuzných není uveden manžel zesnulé kníže Jan Adolf II., zůstává dosud tajemstvím. V popředí tak kráčel dědičný princ Adolf Josef s třináctiletým synem Janem, desetiletým Aloisem, manželkou Idou a dcerami – patnáctiletou Eleonorou, jedenáctiletou Františkou a osmiletou Marií. Z nejbližších příbuzných se přišli rozloučit ještě kníže Karel III. z orlické větve rodu se čtrnáctiletým synem Karlem, manželkou Vilemínou a nejstarší devatenáctiletou dcerou Annou. Ve skupině příbuzných šla také dcera zesnulé kněžny Marie Leopoldína provdaná Waldsteinová s dcerami Annou a Marií. Kromě příbuzných šlechtičen ze schwarzenberského rodu se průvodu účastnily zřejmě pouze další čtyři urozené ženy, kněžna Leopoldína z Lobkowitz – sestra zesulé kněžny, lantkraběnka Karolína Fürstenbergová, hraběnky Žofie Buquoyová a Karolína Szechenyiová, rozená Grünnová.

Z urozených mužů jmenujme ještě zetě zesulé kněžny hraběte Arnošta Waldsteina se synem, hrabata Josefa, Adalberta a Jana Waldsteina, knížata Jiřího, Mořice, Ferdinanda a Rudolfa z Lobkowitz, knížata Františka, Louise a Rudolfa z Liechtensteina, knížata Alfréda, Augusta a Ludvíka Windisch-Graetze, lantkrabata Jana, Josefa, Carla a Vincence z Fürstenbergu, knížete Karla Arenberga. Na těchto několika jménech z řad nobilitovaných hostů smuteční slavnosti kněžny Eleonory lze jasně demonstrovat, že se pohřbu zúčastnila naprostá špička rakouské šlechty, k níž Schwarzenbergové bezesporu patřili. Smuteční hosty z řad šlechty tvořili představitelé nejméně třicet nobilitovaných rodin, nositelé převážně hraběcích titulů.

Za uzavřenou společností následovali c. a k. důstojníci, dále státní úředníci, čelní představitelé správního okresu Třeboň, Krumlov, Týn nad Vltavou, prezident krajského obvodního soudu a státní zástupce z Českých Budějovic, úředníci okolních okresních soudů, profesori třeboňského gymnázia s ředitelem, ředitel budějovického gymnázia. Další skupiny tvořili zástupci třeboňské městské rady, delegace okresů Třeboň – Lomnice, Krumlov, Lišov, Jindřichův Hradec, deputace budějovické obchodní komory, budějovická městská rada se starostou Eduardem rytířem von Claudim, důstojníci z budějovických a krumlovských ostrostřeleckých sborů, úředníci ostatních panství, lesní personál schwarzenberské sekundogenitury, hraběte Waldsteina a Buquoye. Konec pohřebního průvodu byl vyhrazen cizím paním, manželkám, vdovám a dcerám knížecích zaměstnanců ve smutečních šatech. Za nimi se ubírali starostové obcí a v závěru ostatní účastníci slavnosti.

Veškerí hosté pohřební slavnosti a knížecí služebníci nesli svíčky ozdobené smutečným flórem, pořadatelé vybraní ze středu knížecích úředníků byli označeni smuteční šerpou. Pořádek zajišťovalo rovněž třicet příslušníků praporu horských myslivců, kteří doprovázeli kondukt, dlouho řadu ekvipáží uzavíral vozká se smutečnými flóry. Na začátku stromořadí vedoucího ke kostelíku sv. Jiljí se hřbitovem se prvních šestnáct skupin průvodu mělo rozdělit a utvořit po obou stranách cesty špalír, tak aby nejbližší hřbitovu stála skupina číslo šestnáct, kterou tvořily pěvecké spolky. První část průvodu se zastavila, zrcadlově obrátila, pozice vzhledem k pohřebnímu vozu tak zůstaly zachovány.

Vstup do vnitřního prostoru hřbitova byl kvůli nedostatku místa vyhrazen pouze privilegovanému jádru průvodu, skupinám s číslem sedmnáct až dvacet šest.¹³⁷ Před hřbitovem se zastavili knížecí úředníci, lesní personál a pěvecké spolky. Za smutečních sborů byla kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu pohřbena podle svého přání do vlastního hrobu vně kostela sv. Jiljí, mimo prostor rodinné hrobky. Kněžna, slovy autora popisu slavnosti, požadovala místo odpočinku, kte-

¹³⁷ Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/21, program pohřbu kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu. Byly to tyto skupiny: 17- ředitel kůru se zpěváky, 18 - klášternice, 19 - duchovenstvo, 20 - asistující duchovenstvo a pontifikát, 21 - pohřební vůz s ostatky zesnulé, 22 –rodina, příbuzní a nejbližší truhlíci, 23 – c. k. důstojníci, 24 – státní úředníci, 25 –okresní zastupitelstva, 26 – pozvaní hosté.

ré by se podobalo více květinovému záhonu než hrobu. Místo posledního odpočinku kněžny se skvělo barvami jejích oblíbených květin a posvěcenými, bohatě zdobenými věnci.

Ještě jedno přání zesnulé kněžny bylo vyplněno. O den dříve byly z kaple Walthersruhe¹³⁸ u Červeného Dvora převezeny ostatky kněžnina syna, malého prince Valtra ze Schwarzenbergu, který zemřel v necelých dvou letech ve Vídni. Matka i syn byli pohřbeni do jediného hrobu: „*Tak odpočívá šlechtná kněžna v lůně naší matky – zemi, a ve stejném hrobě s ní spočinul syn, kníže Walther, jež ji předešel na věčnost v roce 1841 ... (...) ...pokoj matce a synovi!*“¹³⁹ Po pochování ostatků kněžny duchovenstvo proslovlilo modlitbu v černě vyzdobeném kostele sv. Jiljí a tím byl pohřeb ukončen. Impozantní pohřební průvod prostoupený vznešeností se dal v příkladném a osvědčeném pořádku opět do pohybu.

Následujícího dne byla v děkanském kostele sv. Jiljí sloužena zádušní mše svatá. V přítomnosti truchlících členů rodiny, knížecích hospodářských a lesních úředníků, c. k. důstojníků, státních úředníků, profesorů a třeboňské městské rady ji sloužil kardinál kníže Bedřich Schwarzenberg, za asistence dvaceti čtyř kněží. Po obou stranách katafalku utvořili špalír knížecí granátníci a třeboňští ostroštelci. Katafalk zdobil po pohřbu dorazivší mnohobarevný věnec, zaslaný německou císařovnou Augustou z Koblenz. Zádušní mše byly slouženy také ve všech patronátních kostelech.

Budweiser Kreisblatt z 30. července 1873 vzpomenukl kněžnu jako osvícenou ženu vzácných ctností, k nimž patřila šlechtnost, dobrosrdecnost a dobročinnost. Pro tyto vlastnosti byla slovy tisku milována a učiněna matkou chudých, *vládkyní všech srdcí*. Vzpomenuty byly její zásluhy o přestavbu zámku Hluboká, její výjimečný umělecký vkus a skromnost, kterou projevila, když se namísto užívání luxusních staveb, při jejichž zušlechtování dala obživu tisíci lidí, uchýlo-

¹³⁸ Kaple Walthersruhe byla postavena v roce 1841. Srov. Emanuel POCHE – Josef KRÁSA – Jarmila KRČÁLOVÁ, *Umělecké památky Čech 1*, Praha 1977, s. 192. V témže roce do ní byly uloženy ostatky prince Valtra. K převozu jeho ostatků zejména SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/17, smrt a pohřeb prince Valtra ze Schwarzenbergu.

¹³⁹ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/21, Beschreibung – popis pohřbu kněžny Eleonory.

vala nejraději na venkovské sídlo Červený Dvůr. Oslavný nekrolog pokračuje tvrzením, které není ještě dnes daleko od pravdy: „*Mohou uběhnout staletí a stopy jejich rukou budou jen nepatrně zahlazeny, stejně jako vzpomínky na milovanou kněžnu...*“

Kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu se vskutku zapsala do podvědomí svých současníků jako nesmírně energická světaznalá žena neúnavného entuziasmu, kolem které se otáčel chod schwarzenberského domu. Právě ona byla vnímána jako klíčová postava, jež se zasloužila o zbudování hlubockého zámku. Její manžel Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu byl degradován do pasivní role, ve které pouze plnil kněžninu vůli.¹⁴⁰ Kromě opakovaně akcentovaného kněžnina smyslu pro praktické otázky hospodářské a stavební, v nichž se projevoval její mužský duch, je naopak vyzdvihována především její výrazná ženská krása.

Druhým výrazným rozměrem kněžniny osobnosti, který vystupuje z nekrologu, je mateřství. Zesnulá kněžna je připomenuta jako starostlivá matka svých dětí, o něž láskyplně a obětavě pečovala, zvláště když byly nemocné. Symbol matky je ale přenesen také do univerzální roviny, kněžna je nazývána matkou chudých. V závěru nekrologu je kněžna přirovnána k matce všech, kteří na ní vzpomínají: „*Za její rakví voláme jen slova pravdivá a vroucí jako za rakví vlastní matky – I kdyby Ti Bůh dal jen desetinu podílu, jaký Ti vděčná srdce denně vyprošují, pak budeš jistě sdílet blaženou věčnost.*“¹⁴¹

Rozměr ženství, který jsme hledali v pohřební slavnosti kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu, jsme nakonec přece objevili. Bylo jím především mateřství, jež se projevilo konkrétně v kněžnině přání spočinout po boku zemřelého dítěte, abstraktně potom dominovalo jako symbol reflexe kněžniny smrti v tisku. Reakce na kněžninu smrt nás nenechává na pochybách, že byla jako příslušnice vysoké rakouské šlechty občanskou společností nejen přijímána, ale také uctívána a milována. Leonard Gamsenberg, jehož báseň *Das stille Haus* je zajímavým pra-

¹⁴⁰ K podílu kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu na přestavbě zámku Hluboká se vyjádřil J. VYBÍRAL, *Století*, s. 47-53. O působení kněžny Eleonory se dále zmiňují např. K. SCHWARZENBERG, *Geschichte*, s. 242. , F. A. ŠUBRT, *Z českého jihu*, Praha 1902, s. 205. , Josef ŠUSTA, *Vzpomínky. Dětství a jinošství*, Praha 1947, s. 47. , Rudolf VÁCHA, *Hlubocké vzpomínky*, Tradice 1936, s. 3.

¹⁴¹ Srov. Budweiser Kreisblatt , 30.7. 1873.

menem k poznání dobové obraznosti ve vnímání smrti, končí své dílo symbolickým uzavřením rodinné hrobky u sv. Jiljí.

„Tam uchráněna od pozemských strastí

at' spí v blaženém pokoji

dosáhnuvší hlubokého svatého spánku předků

na hrudi věčnosti! Tichý dome u svatého Jiljí, bránu svou uzavři!“¹⁴²

V. 2. Josefína ze Schwarzenbergu – smrt staré kněžny

Byla dcerou hraběte Josefa Antonína Wratislava z Mitrovic, příslušníka starého českého rodu, a hraběnky Gabriely Des Foursové. Provdala se za knížete Karla II. ze Schwarzenbergu, maršálkova syna a sedmihradského guvernéra, od roku 1858 byla vdovou. Byla matkou třech dětí, syna Karla III. ze Schwarzenbergu a dcer Gabriely a Anny Marie, které zemřely ve velmi mladém věku. Stala se držitelka řádu hvězdného kříže, byla palácovou dámou rakouské císařovny. Byla krásná a vzdělanou aristokratkou, která se podobně jako kněžna Eleonora ze Schwarzenbergu, oslněna anglickými architektonickými vzory, podílela na novogotických přestavbách rodového sídla. Milovala krásnou literaturu a hudbu. Můžeme tak usuzovat z kněžnina zápisníku, ve kterém se objevila jména Jeana Jacquese Rousseaua, Charlese Louise Montesquienu, Thomase Mora, Honoré de Balzaca a také lorda George Gordona Byrona.¹⁴³ Takto bychom mohli charakterizovat osobnost kněžny Josefíny ze Schwarzenbergu.

Josefína ze Schwarzenbergu se narodila dne 16. dubna roku 1802 v Praze a bylo jí souzeno prožít velkou část rozporuplného 19. století. Roku 1823 se stala kněžnou schwarzenberské sekundogenitury, vzala si za manžela Karla II. ze Schwarzenbergu, již třetí rok panujícího majorátního pána orlické linie rodu. Věnem mu přinesla statky Osov, Čimelice, Tochovice a pražské paláce ve Spálené a Voršilské ulici.¹⁴⁴ V červenci následujícího roku se novomanželům narodil syn

¹⁴² „Dort bewahrt vor Erdenkummer/Schlafe sie in sel'ger Ruh/Zu den anen hingereicht/Ihren trefen heil'gen Schlummer/An der Brust der Ewigkeit! Stilles Haus zu Sankt – Egid/Schliesse Deine Pforte zu!“

¹⁴³ Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 60. Kromě zmínek v citované knize nebyla Josefíně ze Schwarzenbergu věnována dosud pozornost.

¹⁴⁴ A. MARKUS, *Schwarzenberská ročenka*, s. 77.

Karel, třetí kníže sekundogenitury, později věhlasný konzervativní politik.¹⁴⁵ V prosinci roku 1825 přišla na svět princezna Gabriela a o pět let později Anna Marie. Oběma dcerám byl vyměřen žalostně krátký čas pozemského života. Gabriela zemřela v osmnáctém, Anna Marie v devatenáctém roce života. Po tragické ztrátě obou dcer se kněžna musela vyrovnat také s předčasnou smrtí manžela.¹⁴⁶

Vrátíme - li se k charakteristice Josefíny ze Schwarzenbergu, jež uvádí tuto kapitolu, nemůžeme se ubránit již naznačenému srovnání s o deset let mladší první dámou primogenitury, kněžnou Eleonorou ze Schwarzenbergu. Jelikož nevíme téměř nic o duševním ustrojení obou šlechticů, může být toto srovnání pouze velmi povrchní. Obě dámy vynikaly nevšední krásou, širokým rozhledem, zájmem o záležitosti spojené s přestavbou a úpravou rodového sídla, jež byly zcela jistě spíše doménou mužů. Obě ženy bychom mohli považovat za obdivovatelky anglického životního stylu. Obě šlechtičny byly matkami a obě prožily bolest spojenou se smrtí dítěte.

V případě obou kněžen ze Schwarzenbergu se dochovaly zajímavé prameny reflektující jejich smrt a pohřební slavnosti. Nabízí se tedy možnost porovnat tyto okamžiky, zjistit, jak vypadala smuteční slavnost urozené ženy v prostředí schwarzenberské sekundogenitury, do jaké míry byl pohřební rituál unifikován pro obě větve rodu, zda tisk vyzdvihl jedinečnost kněžny a vztah veřejnosti k ní, podobně jako učinil o osm let dříve v případě zesnulé kněžny Eleonory.

Kněžna Josefína ze Schwarzenbergu zemřela 17. dubna 1881, den po oslavě svých 79. narozenin, v pražském paláci ve Voršilské ulici. Zesnula klidně v časných ranních hodinách, byl zrovna Boží hod velikonoční. Prameny upřesňující příčinu smrti staré kněžny se nedochovaly. Musíme tedy spoléhat jen na hlas tisku, ani ten však není jednoznačný. Zmínka o příčině kněžny smrti se objevila

¹⁴⁵ Z. BEZECNÝ, *Přísluš uzavřená společnost*, s. 48-50. Dále k osobnosti Karla III. ze Schwarzenbergu např. Libor TOMÁŠEK, *Karel III. ze Schwarzenbergu, K politické činnosti české šlechty v 60. letech 19. století*, JSH 63, 1994, s. 101-114; Mořic MICHÁLEK, *Zemědělství buditelé. Sbírká životopisů mužů o zemědělství zasloužilých*, Praha 1937, s. 35-48; Robert SAK, *Schwarzenbergové – sblížení s národem*, Rozeta 1, s. 42-43; K. SCHWARZENBERG, *Geschichte*, s. 304-315.

¹⁴⁶ Kníže Karel II. ze Schwarzenbergu podlehl těžkému onemocnění jater. Zemřel dne 25. června 1858 ve Vídni. Po slavném výkropu ve Vídni, kterého se zúčastnil panovník, byl pohřben do rodinné hrobky u sv. Jiljí v Třeboni a v roce 1864 byly jeho tělesné ostatky převezeny do hrobky na Orlíku. Srov. A. MARKUS, *Schwarzenberská ročenka*, s. 77.

například v Bränner Morgenpost¹⁴⁷ či Politik.¹⁴⁸ Zatímco první zmíněné noviny uvedly, že kněžna zemřela na infarkt, druhý jmenovaný list přičítal smrt Josefiny ze Schwarzenbergu sešlosti věkem.¹⁴⁹ Další tiskové zprávy jen lakonicky konstatují, že kněžna tiše a klidně zesnula.¹⁵⁰ Téhož dne vydala oznámení o kněžnině smrti ústřední knížecí schwarzenberská kancelář v Praze a zaslala jej ředitelství orlického panství. Součástí této úřední dispozice bylo stanovení data pohřbu na 21. dubna a přípis, že pohřbu se mají zúčastnit veškerí tamější knížecí úředníci. Druhého dne byla dispozice doplněna o nařízení účasti také pro veškeré patronátní duchovenstvo.¹⁵¹ Veřejnost o úmrtí, datu a místu pohřbu informovalo téhož dne vytištěné parte, oznamovatelem úmrtí byl jako tradičně hlavní reprezentant rodu, v tomto případě vládnoucí kníže Karel II. ze Schwarzenbergu, syn zesulé. O posledních okamžicích života kněžny, slovech či přítomnosti nejbližších u smrtelné postele, vystavení těla a dalších bezprostředně po smrti následujících medicínských, rituálních a reprezentativních úkonech prameny nehovoří. Ostatky zesulé kněžny setrvaly v domě smutku ve Voršilské ulici až do 19. dubna, kdy se v odpoledních hodinách v jednom z pokojů paláce konala zřejmě první smuteční slavnost otevřená širšímu okruhu účastníků, vykropení kněžniných ostatků. V černě dekorovaném salonu schwarzenberského paláce, jehož výzdobu zajišťovala pohřební služba Karla Fuchse *Enterprise des pompes funebres*, stál uprostřed exotické zeleně, obklopen několika řadami voskovic, vysoký katafalk. Na katafalku stojící rakev pokrývalo „*velké množství věnců, v počtu a nádheře, které jsou zřídka k vidění.*“¹⁵² Slavnosti vykropení ostatků pod vedením kardinála knížete Bedřicha Schwarzenberga a asistujícího biskupského ceremoniáře pátera Pachty se zúčastnili kromě nejbližších příbuzných představitelé z řad šlechty,

¹⁴⁷ Bränner Morgenpost, 21.4. 1881.

¹⁴⁸ Politik, 19. 4. 1881.

¹⁴⁹ O zdravotním stavu kněžny či případné dlouhodobé nemoci prameny mlčí. Telegram odeslaný arcivévodou Albrechtem Habsburským adresovaný Karlu III. ze Schwarzenbergu ze dne 3. února 1881 však možnost dlouhodobých zdravotních obtíží naznačuje: „*Herzlichsten Antheil an der Erkrankung Ihrer Frau Mutter, wie geht es ihr? Erzherzog Albrecht*“ Srov. SOA Třeboň, Schwarzenberg-Orlík sign. I-4a-d, úmrtí kněžny Josefiny ze Schwarzenbergu, kart. 181.

¹⁵⁰ Nekrology byly dále uveřejněny v Bohemia, 19. 4. 1881; Pokrok, 19. 4. 1881 a 3. 5. 1881; Politik, 20. 4. 1881 a 23. 4. 1881; Prager Abendblatt, 21. 4. 1881; Prager Tagblatt, 20. 4. 1881 a 24. 4. 1881; Das Vaterland, 21. 4. 1881.

¹⁵¹ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, úmrtí kněžny Josefiny ze Schwarzenbergu, kart. 181.

¹⁵² Prager Tagblatt, 20. 4. 1881.

civilních a vojenských vysokých hodnostářů. Účast společenských elit prý byla natolik bohatá, že svými ekvipážemi zaplnily nejen Voršilskou, ale i několik sousedních ulic. Slavnosti se účastnili v Praze pobývající muži i ženy z naprosté špičky tehdejší společnosti. Jmenujme alespoň nejvyššího maršálka Království českého Karla Auersperga, velícího generála barona Františka Phillippoviche, hraběte Jindřicha Clam-Martinitze, knížata Jiřího, Františka a Augusta Lobkowiczovi, dále zástupci rodin Harrachů, Waldsteinů, Thunů, Schönbornů. Ze známých aristokratek, které přišly do domu smutku, byla věnována pozornost především *staré paní kněžně Bertě Lobkowiczové, nejdůvěrnější přítelkyni zesnulé* a hraběnce Zoe Wallmodenové.¹⁵³

Po skončení slavnosti okolo osmé hodiny večerní byla tělesná schránka kněžny uložena do panského sanitního vozu a v doprovodu princů Karla a Bedřicha převezena domů, na Orlík. Tam smuteční delegace dorazila po trojím přepřahání koní po čtvrté hodině ranní.¹⁵⁴ Na nádvoří orlického zámku čekalo zesnulou poslední uvítání od knížecího úřednictva. Poté byla *velmi vkusná* a bílým stříbrem zdobená rakev přenesena na důstojné místo rodové zbožnosti, do orlické zámecké kaple. V kapli vyzdobené smutečnickými látkami a vzácnými cizokrajnými rostlinami, poblíž schránky se srdcem maršálka Karla Filipa, byla vyzdvižena na katafalk. Ostatky kněžny byly znovu posvěceny a v 9 hodin ráno byla v kapli sloužena zádušní mše svatá. Od téže hodiny až do osmé hodiny večerní se u rakve střídala čestná stráž, tvořená vždy dvěma knížecími úředníky. Za spásu duše Josefíny Schwarzenbergové se u oltáře modlili breviář patronátní duchovní. Součástí smuteční výzdoby a komunikace byly na zámku, jakož i na všech orlických budovách, vyvěšeny černé prapory. K tomuto výmluvnému projevu účasti truchlící rodině se přidala také další schwarzenberská panství. V dopoledních hodinách přijel zvláštním, z Prahy vypraveným vlakem, majorátní pán Karel III. ze Schwarzenbergu s ostatními členy rodiny, příbuznými a urozenými hosty.

¹⁵³ Tamtéž.

¹⁵⁴ SOA Třeboň, Schwarzenbergové-Orlík, sign. I-4a-d, úmrtí kněžny Josefíny ze Schwarzenbergu – popis převozu mrtvoly a pohřbu, kart. 181.

Vlastní pohřební slavnost zajišťovaná pražskou firmou *Enterprise des pompes funebres* se konala o den později, 21. dubna 1881 v jednu hodinu odpoledne. Pohřebnímu průvodu předcházelo opětné vysvěcení kněžniných ostatků a vyzdvižení rakve z rodinné kaple. Za čtyřhlasého zpěvu vyneslo šest knížecích úředníků rakev před zámek, kde již čekal pohřební vůz. Do čtyřstupu seřazený průvod se dal do pohybu zámeckým parkem směrem ke knížecí hrobce.

Podobně jako při smutečních slavnostech schwarzenberské primogenitury měly poslední cesty orlických knížat pevný organizační pořádek. Na rozdíl od smutečních konduktů příslušníků starší rodové větve působí orlické průvody mnohem intimnějším, takřka rodinným dojmem. Struktura průvodu v mnohém odpovídá organizačnímu pořádku v procesí kněžny Eleonory. Základní prostorové uspořádání, jehož středem je pohřební vůz s ostatky zesnulé, řazení do čtyřstupů, umístění školního žactva do čela a měšťanských spolků do přední části průvodu zůstává zachováno. Objevují se zde však také podstatné odchylky od pevného řádu pohřbů primogenitury. Pohřby mladší rodové větve zajišťovala již zmíněná pohřební firma Karla Fuchse z Prahy, jejíž devatenáct zaměstnanců bychom našli mezi skupinami horní kapely z Příbrami a knížecími úředníky nesoucími věnce. Pohřby starší rodové větve zajišťovala tradičně sama knížecí správa. Podíl pohřební služby, tedy jakýchsi nových odborníků v záležitostech smrti, na smutečním rituálu sekundogenitury, bychom snad mohli považovat za projev větší otevřenosti orlické linie k dobovým trendům a snad také měšťanské společnosti. Před pohřebním vozem kráčelo dvacet čtyři patronátních duchovních v čele s arcibiskupským prelátem a papežským komořím hrabětem Františkem Schönbornem. Přítomnost vysokého církevního hodnostáře jako duchovního průvodce nebožtíka byl společný oběma rodovým liniím, plně odpovídal jejich společenskému postavení a strategii prezentace tradičních hodnot šlechty. Neméně mohla být také velmi slavnostní událostí a přitažlivým lákadlem pro všechny účastníky obřadu. Za skupinou duchovních šli dva poboční knížecí myslivci v černých smutečních uniformách a poté již následoval „*nádherný pohřební vůz, tažený čtyřmi krásnými vranými hřebci. Krásná, kovová rakev byla zelenými girlandy a četnými věnci ověšena. Za vozem nesl komorník zesnulé paní kněžny*

*na polštáři řád hvězdného kříže a odznak dám paláce Jeho Veličenstva.*¹⁵⁵ Čestné místo za rakví patřilo již tradičně nejbližším rodinným pozůstalým, blízkým i vzdálenějším příbuzným, uzavřené šlechtické společnosti. Zadní část průvodu tvořily deputace úřednictva spřátelených šlechticů a úředníci schwarzenberské ústřední kanceláře z Prahy, dále z orlického, čimelického, osovského a sedleckého panství. Pozvanými účastníky byli také c. a k. úředníci a deputace měst a obcí. Ozdobou průvodu bylo knížecí služebnictvo ve stejnokrojích se zvláštními odznaky, které tvořilo špalír po obou jeho stranách. Srovnáme-li popisy pohřbů obou urozených dam, výčet smutečních skupin, jejich typů a početního zastoupení, byla poslední, voskovicemi ozářená, anglickým parkem vedoucí cesta kněžny Josefíny ze Schwarzenbergu nepochybně skromnější než v případě kněžny Eleonory. Přesto měla daleko do skromné slavnosti rodinného charakteru. Přesvědčuje nás o tom, byť jen hrubý a zřejmě mírně přemrštěný odhad autora popisu celé slavnosti: *„Mimo to zúčastnilo se pohřbů mnoho tisíc obyvatelů dalekého vúkolí...(...)...ve vzorném pořádku bral se průvod pohřební volným krokem až na rozsáhlé, okrouhlé prostranství před hrobko, v krásné, ryzí gotice zbudované, kdež už nesčetné davy lidu čekalo. Zde se průvod seřadil po obou stranách hrobky tak, že oba vchody volny zůstaly.*“¹⁵⁶

Rakev s kněžninými ostatky byla snesena z vozu šesti knížecími úředníky, kteří ji na úpatí schodiště hrobky předali zaměstnancům pohřebního ústavu. „*Mužstvo*“ firmy *Enterprise* ji poté vyneslo do kaple na smuteční katafalk. Smuteční kázání proslovil osobní knížecí farář P. František Tyl, jehož řeč vyzdvihující slávu rodu, zásluhy, zbožnost, šlechtnost, ale také četná životní utrpení zesnulé kněžny, trvala něco přes půl hodiny. Po zpěvech *Salve* a *Animus* byla tělesná schránka kněžny uložena v kryptě knížecí hrobky, po boku manžela a dcery Gabriely, jak si přála ve své závěti: *„Mou nesmrtelnou duši poroučím milosrdenství jejího Stvořitele. Má pozemská schránka ať je pochována po boku mé tak předčasné zesnulé dcery Gabriely. Jakmile však rodinná hrobka na Orlíku bude dokončena a můj zesnulý manžel převezen z Třeboně, je mým přáním a vůlí, aby*

¹⁵⁵ Citováno podle Tamtéž.

¹⁵⁶ Tamtéž.

*také mé mrtvé tělo a ostatky mé dcery Gabriely byly převezeny z Čimelic na Orlík.*¹⁵⁷

Po skončení obřadu zůstala krypta otevřena a zpřístupněna širokému obecnstvu, které mohlo obdivovat smuteční katafalk, jež zdobilo přes třicet věncových darů. U hlavy kněžny byl položen věnec s nápisem „*drahé babičce vděční vnuci*“. Kromě věnců od nejbližších a vzdálenějších urozených příbuzných zdobily kryptu také květinové dary od knížecího úřednictva, deputací a spolků.¹⁵⁸

Pozvaní hosté se účastnili smuteční hostiny v knížecím hostinci „na Prádle“. Téhož večera většina hostů odjela zvláště vypraveným vlakem z Čimelic do Prahy. Druhého dne dopoledne se konala v kaple hrobky zádušní mše svatá, již se účastnila nejen rodina zesnulé kněžny, ale také další hosté a úřednictvo. Tím smuteční slavnosti kněžny Josefíny na Orlíku skončily. Následujícího dne se konaly zádušní mše za její nesmrtelnou duši nejen ve všech patronátních kostelech, ale také v chrámu sv. Voršily v Praze. Ve smutečně vyzdobeném kostele sloužil rekviem pražský světící biskup Dr. Karel František Průcha, u bočních oltářů celebrou ve stejné době zádušní mše farní duchovenstvo. Smuteční výzdoba kostela opět demonstrovala společenský status zesnulé kněžny, symbolika smrti a smutku se prolínala s odznaky rodové slávy a prestiže. Uprostřed hlavní lodi před presbytářem stálo castrum doloris potažené černou smuteční látkou, zdobené květinami a obklopené voskovicemi. Na něm, stejně jako na svícnech a na smutečním suknu zakrytých oltářích byly připevněny rodové znaky schwarzenberské sekundogenitury.¹⁵⁹ Hudbymilovné kněžně vzdal čest pěvecký sbor složený také z členů českého zemského divadla, účinkoval zde například český skladatel Zdeněk Fibich či tenorista Eduard Krtička. Po zaznění písně „*Blažen ten, jenž v Pánu*“ od německého skladatele Ludwiga Spohra zádušní mše skončila.¹⁶⁰

¹⁵⁷ SOA Třeboň, Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, testament kněžny Josefíny Schwarzenbergové, kart. 181. Testament kněžna sepsala ještě před dokončením rodinné hrobky na Orlíku, v roce 1860. V případě, že by zemřela ještě před dostavěním hrobky, přála si být pohřbena ve wratislavské hrobce v Čimelicích, kde byla pochována její dcera Gabriela.

¹⁵⁸ Popis pohřbu, srov. Tamtéž.

¹⁵⁹ Politik, 23. 4. 1881.

¹⁶⁰ Prager Tagblatt, 24. 4. 1881.

V.3. Smrt a pohřeb Eleonory a Josefíny ze Schwarzenbergu – pokus o srovnání

Smuteční slavnosti Josefíny ze Schwarzenbergové byly v počtu pozvaných hostů o něco skromnější než pohřeb její hlubocké příbuzné. Tato skutečnost odpovídá již dříve zmíněné myšlence o intimnějším rozměru rozloučení se zemřelým v prostředí orlické rodové větve. Přesto měly slavnosti svůj pevný řád a rituál smrti a pohřbu přesně odpovídal vysokému společenskému postavení orlických knížat a kněžen. Na příkladu obřadu vykropení tělesných ostatků v domě úmrtí, převozu, uvítání v rodinném sídle, samotném pohřbu a zádušní mši jsme mohli ověřit již zmíněné vzorce chování, které se objevovaly v prostředí obou větví rodu. V případě obou zemřelých kněžen se soukromý rozměr události spjatý s účastí nejbližších pozůstalých prolínal s pompézností a teatrálností veřejné slavnosti, na které se podílely všechny společenské vrstvy. Organizační pořádek smutečního průvodu se také lišil spíše v maličkostech. Podobně jako v případě slavností kněžny Eleonory bychom v posledním rozloučení kněžny Josefíny marně hledali výraznější obraz ženství. Velmi významným pojítkem osobností obou šlechtičen bylo jejich prožívání mateřství. Jejich společnou prioritou v otázce smrti bylo navždy spočinout po boku milovaného, předčasně zemřelého dítěte.

Zatímco osobnost Eleonory Schwarzenbergové získala v tisku velmi výrazné ženské kontury, byla vyzdvížena její jedinečnost a se značnou empatií také bolest z jejího odchodu, ke kněžně Josefíně zůstaly nekrology poměrně chladné. Zesnulá v nich figuruje vždy pouze jako vdova po slavném manželovi a matka proslulého syna. Sporadicky byly uvedeny také její řády a vyznamenání a základní životní data. Kněžnina osobnost nebyla hodnocena ani oplakávána. Nedostatek empatie v nekrologích si můžeme vysvětlovat různými způsoby. Vzhledem k absenci informací o kněžnině osobnosti a životě však nemůžeme vyvozovat jasné závěry. Můžeme tak prostě konstatovat, že kněžna Eleonora byla výrazněj-

ší, veřejně známější osobností. Méně spekulativní vysvětlení můžeme hledat ve věku a příčině smrti obou urozených dam. Zatímco nekrology oplakávající první dámu primogenitury reagovaly na její velmi zdlouhavé a bolestivé umírání, nemoc, která krutě zasáhla a upoutala na lůžko sice stárnoucí, ale ještě velmi krásnou a energickou ženu, v případě kněžny Josefíny takový překvapivý a tragický moment chyběl. Kněžna zemřela v požehnaném věku sedmdesáti devíti let, její smrt tudíž nebyla šokujícím překvapením.

Zajímavým obrazem dobového vnímání smrti jsou také zbožné obrázky vydávané tradičně u příležitosti úmrtí některého z příslušníků schwarzenberské rodiny. Jejich ikonografická podoba vypovídá především o dobovém vkusu panujícím ve vzorníku svatých obrázků. Přesto, a snad právě proto, také tyto obrazové prameny pomáhají dotvářet podobu fenoménu smrti ve sledovaném období a v případě obou kněžen jsou velmi výstižným obrazem reflektujícím způsob jejich umírání.

Ikonograficky a symbolickými významy bohatší je zbožná vzpomínka kněžny Eleonory. Můžeme snad dokonce říci, že popírá právě zmíněnou charakteristiku vzpomínkových obrázků. Vybočuje z ní jako výjimečné výtvarné dílo, které vzniklo na počest zesnulé kněžny. Zcela mimořádně se tedy nejedná o jinak běžné anonymní vyobrazení s oblíbeným náboženským motivem či postavou světce. Návrh na vzpomínkový obrázek s názvem „*Apoteóza blažené Jasnosti kněžny Eleonory*“ vytvořil akademický malíř Josef Führich.¹⁶¹ Zvláštní scenerii odehrávající se na pomezí pozemského světa a věčnosti dominují dvě postavy. Svět věčnosti symbolizuje v antikizujícím stylu pojatá atletická postava mladíka, anděla smrti – archanděla Michaela, vyzbrojená přilbou, mečem a opánky. Anděl stojící na oblacích s mírně rozvláčným gestem drží za ruku postavu ženy, která oděna v antické tunice, opouští úmrtní lože. Jedná se nepochybně o personifiko-

¹⁶¹ Malíř Josef Führich (1800-1876), autor obrazů převážně s náboženskými motivy, označován za křesťanského romantika. Byl inspirován romantickým historismem. Jeho umělecký projev zaujal již ve dvacátých letech prvního ředitele pražské kreslířské akademie Josefa Berglera. Po Berglerově smrti se ucházel o uprázdněné místo ředitele. Po neúspěchu žil a tvořil převážně ve Vídni, kde vytvořil například cyklus křížové cesty pro kostel Sv. Jana Nepomuckého. Čerpal zejména z inspirace Starého a Nového zákona. Od roku 1834 byl kustodem akademické galerie ve Vídni a po roce 1840 přijal profesuru historické kompozice na vídeňské akademii. V roce 1861 byl vyznamenán řádem železné koruny III. třídy. Srov. *Ottův slovník naučný IX*, Praha 1895, s. 753-756. (heslo Führich)

vané vyobrazení, ona žena symbolizuje samotnou kněžnu ze Schwarzenbergu. Její pohled sleduje gesto andělovy ruky a směřuje vzhůru. Výtvarné splynutí obou světů je vyjádřeno důmyslnou podobností polštářů na úmrtním loži s oblaky. Spodní okraj obrázku je vyveden dekorativním způsobem. Dominuje mu stéla či štít ve tvaru lunety s vyobrazením kříže a jménem kněžny Eleonory, který spolu se svícem s právě zhaslou svící představuje sepulkrální symboliku celého výjevu. Zvláštním, narkoticky sladkým i děsivým dojmem působí dekorativně pojatý keř šípkové růže, jehož plazivý stonek s trny obtáčející emblémy smrti, tvoří rámování spodního okraje obrázku. Interpretace květinové symboliky pro období druhé poloviny 19. století může být velmi spekulativní. Do jaké míry byla vyobrazení různých druhů květin používána záměrně? Byla skutečným jazykem symbolických významů nebo zde hrálo důležitější roli estetické hledisko? V případě zbožné vzpomínky kněžny Eleonory je záměrné vyobrazení velmi pravděpodobné. Autor obrázku byl zkušeným malířem využívajícím křesťanské symboliky. Jisté je, že podobná vyobrazení s funerálními motivy, stejně jako například náměty a tvarosloví sepulkrální plastiky podléhaly dobové módě, která čerpala inspiraci veskrze ze starších historických období. Zvláštní oblíbenosti se těšily v 19. století zejména antické reminiscence,¹⁶² které se objevují také na zbožné vzpomínce Eleonory Schwarzenbergové.

Ať byl popínavý keř šípkové růže zvolen jako symbol či byl jen vkusnou ozdobou, do scenerie lidské smrti odpradávná patřil.¹⁶³ Trny růže jako symbol utrpení a bolesti patří k nadčasovým a dobře srozumitelným archetypům lidské obraznosti. Navíc symboliku šípkového keře rozvíjí i trnová koruna, kterou malíř vyobrazil na polštáři úmrtního lože. Vyobrazení kněžny záchranou od dalšího

¹⁶² Vývojem funerální plastiky, jejím tvaroslovím, náměty a jejich symbolickou funkcí se zabývá R. PRAHL, *Umění*. V bohaté obrazové příloze této práce lze také studovat vývoj květinové symboliky, která zřejmě plnila veskrze ornamentální funkci.

¹⁶³ Růže zaujímaly důležitou roli symbolu pomíjivosti a figurovaly v kultu mrtvých již od antiky. V Římě se slavil svátek, tzv. Rosalia. Motiv růže se velmi často objevoval ve výzdobě řeckých a etruských hrobek, později na nástěnných malbách hrobek po celé římské říši. Podle Aristotela zosobňuje růže princip věčného kosmického koloběhu: čtveřice okvětních lístků představuje živly, pátý éter. Rané křesťanství symbol růže přejalo, stala se atributem mučedníků a hojně se objevovala na freskách v katakombách. V ikonografii středověkého výtvarného umění figuruje šípkový keř jako dřevo ráje. V neposlední řadě je růže v křesťanství chápána jako symbol Krista – její červená barva připomíná barvu krve. Srov. Jan ROYT-Hana ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1998, s. 90-92.

utrpení komentoval citát z novozákonního textu Římanům, 8. 18: „*Soudím totiž, že utrpení nynějšího času se nedají srovnat s budoucí slávou, která má být na nás zjevena.*“ Na zadní straně zbožného obrázku byla připomenuta životní data zesnulé a další dva biblické texty sloužící k rozjímání. V závěru byla vyslovena vlastní modlitba: „*Pán ať ji propůjčí věčný pokoj a věčné světlo ať jí svítí, nechá ji odpočívat v pokoji.*“¹⁶⁴

Zatímco zbožná vzpomínka na kněžnu Eleonoru akcentovala její dlouhé utrpení na lůžku a bolestivou smrt a vyslovila útěchu a přání, aby kněžna byla za své milosrdenství a bolestivé umírání odměněna věčným pokojem, zbožný obrázek kněžny Josefíny jako by připomínal, že zemřela právě v den Kristova Zmrtvýchvstání. Na černobílé fotolitografii signované *Farský v Praze* je vyobrazena postava zmrtvýchvstalého vítězného Krista v bílém rouchu s korouhví vítězství v levé ruce. Pravou rukou se opírá o jednu z veřejí, na které je vyobrazen přetržený řetěz – symbol poražené smrti. Na zadní straně zbožné vzpomínky je připomenuto, že kněžna prožila dlouhý život bohatý na skutky křesťanské lásky, že trpělivě snášela smrtelnou agónii a zemřela tiše a klidně blaženou smrtí.¹⁶⁵

Na příkladu smrti a pohřbu obou kněžen ze Schwarzenbergu jsme se pokusili odkrýt rozměr jejich ženství. Ukázala se, že otázku lidského pohlaví ve funerální slavnosti zcela zastínil významnější záměr – potřeba rodové reprezentace, která byla vtělena do tradičního a poměrně pevnými pravidly vázaného rituálu. Pramenem, který se zabýval jedinečností zesnulého, byl nekrolog. V případě kněžny Eleonory nám skutečně poskytl velmi emotivní a subjektivní pohled na její osobnost a nezapomněl, že byla ženou. Její ženství, povahové vlastnosti a roli matky dokonce ohodnotil. Osobnosti Josefíny ze Schwarzenbergu se takového zájmu nedostalo. Podstatné skutečnosti, že byla matkou a manželkou sice nezůstaly utajeny, ale zesnulá kněžna jako by stála ve stínu svých

¹⁶⁴ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa 2a/21, smrt a pohřeb Eleonory ze Schwarzenbergu, zbožná vzpomínka. Původní návrh od Josefa Führicha se liší jen nepatrně, v lunetě chybí jméno Eleonora. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, fasc. 583, Krankheit und Tod der Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg, neuspořádáno.

¹⁶⁵ SOA Třeboň, Schwarzenberg-Orlík, sign. I-4a-d, zbožná vzpomínka Josefíny ze Schwarzenbergu, kart. 181.

mužských příbuzných. Nedostatek emotivnějšího přístupu k jejímu úmrtí si můžeme vysvětlovat jejím pokročilým věkem a okolnostmi smrti.

Zásadním pramenem, který nám pomohl rekonstruovat podobu obou smutečních slavností byl popis pohřbu. Jedná se o pramen skýtající bohaté interpretační možnosti. Prozatím jsme jej využili spíše jako pramen velké popisné hodnoty, jako úřední záznam obsahující důležitá fakta. Popisy pohřbu byly psány významnými knížecími zaměstnanci, jejich jazyk není strohý, často si kladou ambice podat velmi pietní a poetický obraz smutečních slavností. Jedná se tedy také o prameny subjektivní povahy, které nám mohou říci mnoho o vnímání smutku, bolesti a třeba také krásy. Mnohokrát jsme narazili na estetické hodnocení pohřbu, které již dnešnímu člověku může připadat minimálně zarážející. Vzpomeňme třeba na *nádherný pohřební vůz* či *krásnou kovovou rakev*. Velká pozornost byla věnována výzdobě smutečních prostor, tedy zpravidla úmrtní místnosti, místu vystavení těla, prostoru, kde se odehrával samotný pohřeb. Na příkladu slavností obou kněžen jsme zaznamenali určité rozdíly týkající se veřejného vystavování těla.

Zesnulá kněžna Eleonora byla nejdříve vystavena v úmrtním pokoji, kam měl přístup úzký okruh rodiny, domácího služebnictva a řádových sester, posléze přemístěna do zámecké kaple, kde se konala první mše a předpokládejme, že okruh potencionálních návštěvníků se mohl rozšířit, a odtud do kaple v křížové chodbě augustiniánského kláštera, která byla přístupná široké veřejnosti. Pohřební slavnost se konala v děkanském kostele, rakev tedy byla přemístěna jen o pár metrů a poté pokračovala pohřebním průvodem přes třeboňské náměstí po hrázi rybníka ke knížecí hrobce. Josefína Schwarzenbergová zemřela ve svém pražském paláci, kde se konalo slavnostní vykropení jejích ostatků, první veřejná fáze kněžniny smuteční slavnosti, která byla určena pouze pro pozvané hosty, elitu tehdejší společnosti. Po náročném převozu na Orlík byla její tělesná schránka vystavena v rodinné zámecké kapli. O tom, zda se tam s ní mohl osobně přijít rozloučit kdokoliv, bohužel nic nevíme. V případě, že to možné nebylo, chyběl by ve srovnání se slavností kněžny Eleonory důležitý článek rituálu smrti. Možnost

přiblížit se k ostatkům kněžny však byla dána ještě po ukončení obřadu, hrobka zůstala otevřena.

Popisy pohřbů obou kněžen odhalují rozměr posledního rozloučení se zesnulým, který byl ze současného světa téměř vytěsněn. Smuteční slavnost v sobě nesla rozměr estetická, měla být slavnostní, okázalou, krásnou a vznešenou společenskou událostí. Měla být poslední pozemskou cestou urozených dam, návratem domů.

V. 4. Exkurz: Gabriela ze Schwarzenbergu – byla andělem aneb votivní obraz mladé šlechtičny

„Byla andělem. Možno-li si představit anděla jinak, leč oděna krásou ideální? Tak ona; však měla také po andělovi jméno. Jestli rozkoš oku, když na keři, obsypaném poupaty a květy spatří růži polorozvitou, ana v ranní záři plnou sctví se krásou a vůkol libou vůni rozlévá. Což divu, že Gabriela, i kdyby nebyla kněžnu, neobyčejnou, ušlechtilostí zjevu svého okouzila srdce všech, jimž přálo štěstí, ji spatřiti. Avšak v krásném těle větším ještě kouzlem působila přespanilá duše. Princezna Gabriela byla v pravdě andělem. Na obličejích vždy jen milostný úsměv, na rtech vždy jen slovo dobroty, a v srdci vždy jen cit lásky ke svým drahým a k celému vůkolí. Jestliže kdy se zakalilo krásné její oko, bylo to vždy jen soustrastí s ubohým trpícím, a něžné její srdce ihned hledalo pomoc. Jako dobrý anděl, vyslaný od Boha, by útěchu nesl těm, kdož strádají, dobrá princezna pátrala všude v dalekém okolí zámku, kde který ubohý stonal, kde nedostatek chudinu tížil, kde stáří truchlilo nad opuštěností svou. A všem těm věděla pomoci...(...)...A když se jí podařilo, slzy strasti osušiti, zarmoucené tváře vyjasniti, kleslá srdce povznést: andělská její duše oplývala blahem nejčistším.“¹⁶⁶

Citovaný úryvek plný obdivu adoruje princeznu Gabrielu ze Schwarzenbergu, dceru Josefíny Wratislavové a Karla II. Schwarzenberga. Text plný nekritické chvály vytvářející takřka votivní obraz mladé šlechtičny vznikl padesát let po její smrti. Princezna Gabriela zemřela 26. listopadu roku 1843 v nedožitých osmnácti letech.¹⁶⁷ O skutečných událostech jejího krátkého života mnoho nevíme.¹⁶⁸ Jisté však je, že její smrt zasáhnuvší doslova v rozpuku mládí způsobila rodině orlické sekundogenitury hlubokou ránu. Zemřela mladá princezna a zrodil se pozoruhodný kult andělské bytosti, světice, která se stala pro-

¹⁶⁶ Rozhledy po lidumilství, 25. 4. 1893.

¹⁶⁷ Gabriela ze Schwarzenbergu (28. 12. 1825 - 26. 11. 1843). Srov. *Almanach*, s. 366.

¹⁶⁸ Pozornost Gabriele Schwarzenbergové jako pisatelce pozoruhodného cestovního deníku věnovala M. LENDEROVÁ, *Deník Gabriely ze Schwarzenbergu, 1840 - 1841*, JSH 71, České Budějovice 2002, s. 205-233; TÁŽ, *Bůh a víra na stránkách dívčích a ženských deníků 19. století*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 72-84.

středníkem mezi pozemským světem a věčností. Tento druhý, pozemský život orlické princezny bude předmětem našeho zájmu. Pomůže nám sledovat nejen dokonalý obraz romantické smrti druhého, typický pro vnímání smrti v 19. století, ale také dobovou představu o ideálních duševních vlastnostech, osobní čistotě a v neposlední řadě o vysněném ideálu šlechtičny jako skromné, dávající a ušlechtilé bytosti.

K samotným událostem úmrtí a pohřbu princezny Gabriely se dochovalo jen velmi málo pramenů nízké výpovědní hodnoty. Údaje v nich obsažené se navíc značně rozcházejí. Zcela jasná není například příčina princezniny smrti. Přikloníme – li se k prameni s největší autoritou, úmrtnímu listu, princezna zemřela dne 26. listopadu na zámku Orlík na břišní tyfus.¹⁶⁹ Její tělesná schránka byla požehnána v kostele ve Starém Sedle a poté uložena k věčnému spánku do krypty wratislavské rodinné hrobky v Čimelicích. Bezprostředně po smrti urozené dívky se zrodil silný kult jejího zbožňování, který byl literárně zachycen například v úvodním citátu. Jeho kořeny sahají až ke dni princeznina pohřbu, na němž bylo proneseno pozoruhodné pohřební kázání. Jeho rozbor nám poodhalí, jak mohla být smrt této mladé dívky vnímána.

Doposud jsme se zabývali spíše otázkou intimního a veřejného rozměru v umírání a smutečních slavnostech šlechtice. Druhým velmi zajímavým otázníkem je vnímání krásného a ošklivého.¹⁷⁰ V popisech pohřbů a jejich reflexi v tisku jsme se rozměru estetického již lehce dotkli. Hodnocení krásna se však vždy týkalo uměleckých artefaktů spojených s fenoménem smrti – hrobky, rakve, věnce, castra doloris. K tělu mrtvého šlechtice jsme se mohli přiblížit jen ztěží. Jeho

¹⁶⁹ Úmrtní list se stanovenou diagnózou byl vystaven farním úřadem ve Starém Sedle dne 13. 12. 1843: „Hiemit wird bezeuget, dass laut her ortigen Sterbebuche tom. XII. Pag. 186 am 26 dm November 1843 verstorben /mit den Sterbesakramenten versehen/ am 29 d. Monat zur Gruft in Czimelicz bestattet worden, aus Nro. 1. d. Ortes Worlik: Fürstin Gabriela Tochter seiner Durchlaucht Herrn Karl Fürsten zu Schwarzenberg k. k. Generalmajor Herrn auf Slawkowitz k. k., in 18 ten Lebensjahr am **Abdominaltyphus**. Pfarramt Altsattel am 13 Dezember 1843.“ Srov. SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, nemoc, úmrtí a pohřeb princezny Gabriely, kart. 183. Dále je příčina smrti zmíněna na smutečním oznámení, na českém vydání jako „*horká zimnice*“ na německém jako „*Nervenschlage*“ Srov. Tamtéž.

¹⁷⁰ Vnímání smrti jako krásy, mrtvého jako krásného zasazuje P. Aries do první poloviny 19. století. Přechod ke smrti nechutné, ošklivé nastává podle něj zhruba od poloviny století. S líčením krásné smrti jsme se u doposud studovaných schwarzenberských úmrtí od roku 1873 vskutku nesetkali. V českém prostředí se vnímáním smrti ve šlechtickém prostředí 19. století zabývá R. Slabáková, která volila jako vhodný pramen zachycující subjektivní pocity šlechtické deníky a korespondenci. Srov. R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 153-163.

vzhledu a podobě nebyla věnována větší pozornost. Nebylo hodnoceno jako ošklivé, strach z něho nebyl vyjádřen slovně. Pro vytěsnění fyzické podoby smrti posloužil jiný prostředek - mlčení o mrtvém těle.

Vraťme se tedy k zesnulé Gabriele ze Schwarzenbergu a dobové reflexi její smrti. Romantický až patetický tón spisku zachycujícího pohřební řeč jasně odkazuje na skutečnost, že v době úmrtí princezny Gabriely, představa krásné, ušlechtilé smrti ještě mohla existovat. Na příkladu jejího úmrtí můžeme sledovat dvojí rozměr krásné smrti. Prvním je myšlena krásná smrt ve smyslu *Ars moriendi*,¹⁷¹ umění umírat. Druhým potom ona již zmíněná krása mrtvého těla, kdy tělo zesnulých bylo vnímáno jako iluze uměleckého díla.

Osobnost tragicky a předčasně zemřelé urozené dívky přirovnal neznámý pohřební řečník k „*důstojné ratolesti, nejdůstojnějšímu květu knížecího rodu.*“¹⁷² V úvodní části své řeči vyzdvihl bolest a zármutek, který princezna způsobila svým odchodem na věčnost a který se vepsal do tváří truchlících pozůstalých: „...*jakobyste jedenkaždý nesl do hrobu nesl svůj nejzamilovanější poklad, celé své pozemské štěstí, půl svého vlastního srdce. Ano zdá se mi, jakoby jedenkaždý z vás sám se do této rakve položil, jakoby jedenkaždý z vás s tou rakví se pohřbítí dal.*“¹⁷³ Poté připomenul, s kým se hosté přišli rozloučit a zdůraznil, že na světě nepoznal jinou bytost, která by zasluhovala takového oplakávání: „*O, když ona jest to, o tedy jen směle a se vším právem kvilte pro ni a plačte všichni, co je vás tu kolem její mrtvoly shromážděných, truchlete pro ni naši půvabní hájové, truchli pro ni milá příroda, kvilte pro ni všechny naše dědiny, naříkejte pro ni co jen můžete, všichni, co jste ji znali neb o ní kdy jen slyšeli.*“¹⁷⁴ Řečník se dále zaměřil

¹⁷¹ Termín je užíván historiky raného novověku. Srov. P. KRÁL, *Smrt*, s. 61-80. Souvisí s odlišným typem mentality a prožíváním smrti, než s jakým se setkáváme v období 19. století. V textu jej užíváme pouze jako určitou metaforu. Máme na mysli „umění umírat“ jako odchod z pozemského světa ve stavu smíření s Bohem. V pohřebním kázání byla smrt princezny podána jako přirozený odchod z tohoto světa, jako by princezna ani nepřekročila žádnou hranici, už za života byla v silném spojení s Bohem.

¹⁷² SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, nemoc, úmrtí a pohřeb princezny Gabriely, kart. 183.

¹⁷³ Tamtéž.

¹⁷⁴ Takový obraz truchlení je v přímém rozporu s umírněným vyjadřováním smutku ve šlechtickém prostředí druhé poloviny 19. století, jak jej popsali H. STEKL - M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 250. Zdrženlivost v projevech smutku ve šlechtickém prostředí vysvětluje R. Slabáková jako postupný ústup od vyjadřování citů (affectivité), který se netýkal pouze fenoménu smrti. Souvisel s procesem „aristokratizace“ aristokracie jako obranné reakce na její předešlé „zburžoazňování“ v první polovině 19. století. Srov. R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 158.

na tragický rozměr smrti mladé šlechtičny. Přirovnal dívku k vykvétajícímu poupěti a vyslovil zármutek nad tím, že „*když jsme ji věnce svatební chystali, že právě v této nejkrásnější době jejího života ji kvítím umrlčím zakrývat musíme.*“¹⁷⁵

Následující obsáhlejší část kázání opouští rozměr bolestivé tragedie a nahlíží úmrtí princezny jakousi nadějnou optikou spásy. V této části se setkáváme se skutečnou představou krásné, blažené smrti, která je vysvobozujícím přechodem do lepšího světa, na který byla, slovy kazatele, Gabriela Schwarzenbergová dobře připravena. Směřovala k němu celým svým krátkým životem prostoupeným skutky obětavé lásky. A právě zde se rodí votivní obraz zesnulé dívky: „*Kněžna Gabriela byla pro vaši hrubou zem příliš dobrá a útlá. Kněžnu Gabrielu vyvolili i nevyslovně andělé a světice Boží, oni záviděli ji lidem a prosili neustále Pána Boha, aby ji co nejdříve do jejich společnosti uvedl. Praví mi duch Boží: vaši kněžnu Gabrielu uchystal Pán Bůh krásnějších a bytedlnějších rozkoší, než jakých ve vašem slzavém údolí vy byste jí mohli zaopatřiti. Vaši kněžnu Gabrielu vyvolil si laskavější a upřímnější ženich, nežli jsou všichni ženichové lidští. Gabriela nebyla sprostý, obyčejný člověk, byl to anděl v podobě lidské, jak to i její jméno vykazuje.*“¹⁷⁶ Řečník vybídl pozůstalé, aby nad smrtí princezny více netruchlili a obrátil se ve svém kázání nejdříve na rodiče, zdůraznil požehnání, které se jim dostalo v podobě tak výjimečné dcery, poté na domácí služebnictvo a knížecí úředníky, kterým prý kněžna nebyla „*velitelkyní*“, nýbrž „*přítelkyní*“ a konečně promluvil k chudým, jimž se zvěčnělá urozená dáma stala po smrti skutečnou patronkou. Přesto, že pohřební kázání bylo votivní oslavou a alegorií, zmíenkám o filantropii šlechtické dívky musíme přikládat důležitost. Obraz nekonečně obětavé ochránkyně potřebných, zejména chudých dětí, jistě nevznikl náhodou: „*... i vy jste utrpěli její ztrátou nekonečnou škodu. Vy jen víte o tom, jak s vámi laskavě mluvívala, jak žádného bez útěchy a bez pomoci nepropustila, jak na vás šat kupovala, jak vám dary rozdávala, jak vaše dítě převlíkala, šatila, hladila a líbala... (...) ...co byla i všem těm, kteří ji jen zdaleka viděli aneb o ní jen slyšeli. Ona nám vše byla všemocným příkladem poníženosti, jasným vzorem*

¹⁷⁵ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. I-3, pohřební řeč, kart. 183.

¹⁷⁶ Tamtéž.

*činné a pravé lásky křesťanské, ona nám byla mistrýní ve všech ctnostech, ona nám byla vůdkyní za Pánem Ježíšem Kristem do nebe... (...) ...slyšet o jejím počínání bylo uším lahůdkou, vidět ji bylo – vidět anděla v podobě lidské.“¹⁷⁷ Osobnost kněžny byla v pohřebním kázání začleněna do božího plánu spásy, z přímluvkyně u dobrotivého pozemského otce knížete Karla II. Schwarzenberga se stala „*orodovnice před trůnem Božím.*“ V pohřebním chvalozpěvu byl zesnulé Gabriele vystavěn věčný a trvalý pomník, po jejím boku byl postaven jen jediný příslušník schwarzenberského rodu, nikdo menší než polní maršálek Karel I. Schwarzenberg: „*Tedy ve svém věnci liliovém, ty srdcí podmanitelkyně, věčných slastí požívej, s dobrým dědem tvým, krotitelem národů, jemuž kolem čela věnec laurový nikdy nesvadne.*“¹⁷⁸*

Osobnost zesnulé princezny pohřebnímu kázání zcela dominovala, vytlačila dokonce tradiční vzorec oslavy celé urozené rodiny. Kromě zakladatele druhorozenecké linie rodu nebyl nikdo z urozených obyvatel orlického sídla jmenován. Tento zřejmý nedostatek byl napraven až v samotném závěru smutečního proslovu: „*A i tím se těšme, že v osvícené knížecí rodině, která nikdy naděje podaných nezklamala, noví nám dorůstají andělé. A ty, osvícená rodino, v tvém nevýslovném zármutku tím se lahod', že svěřil ti bůh, sic na krátký čas, svůj nejdražší klenot, žes odchovala křesťanskému nebi vzácnou světici, že půl tvého srdce nyní u Boha přebývá.*“¹⁷⁹ Truchlící rodina byla „ujištěna“, že se ze zemřelé dcery stala vytrvalá přímluvkyně na věčnosti, že smrt drahé bytosti neznamena její definitivní konec. Představa o posmrtném životě je dnes již ryze osobní otázkou každého člověka, těžko bychom mohli najít nějaký jednotný a institucionalizovaný kolektivní postoj. Šlechta 19. století jako společenská skupina takový postoj nepochybně měla. V souladu se svým tradičním sejetím s křesťanstvím a spolu s ním k životu ve víře si představovala budoucí setkání se zemřelým a tak „*mrtvý většinou jen odcházel na dalekou cestu nebo kamsi tam, kde měl bdít nad*

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ Tamtéž.

¹⁷⁹ Tamtéž.

*dalšími osudy pozůstalých. Představa andělíčka, dodnes přežívajícího v našich kolektivních představách, převládala, a to i pokud se jednalo o dospělé osoby.*¹⁸⁰ Prožitek krásna fyzického souvisejícího s adorací zemřelého těla, který jsme dosud marně hledali v období 2. poloviny 19. století, nám poskytuje literární pramen, báseň s názvem *Am Sarg einer fürstlichen Jungfrau*,¹⁸¹ otištěna jen pár dní po smrti Gabriely Schwarzenbergové. Lyrická báseň o 9 slokách oslavující zemřelé tělo mladé princezny má podobnou výpovědní hodnotu jako intimní zápis v deníku či důvěrné svěření se příteli na stránkách osobní korespondence. Na rozdíl od již citované básně oslavující kněžnu Eleonoru ze Schwarzenbergu či spíše hrobku u sv. Jiljí, jí chybí agitační či propagační rozměr. Zato oslavností a pompézností si s citovanou básní příliš nezadá. Přesto ale působí jako pozorná, zaujatá studie smutného výjevu, mrtvé princezny ležící v rakvi ozdobené květinami. Smutek, tragika a oslava předností zesnulé tvoří námět básně, která je dokladem určité fascinace smrtí: *„Bolestivou ránu v hrudi/zasadilo mi tvé odejítí/zanechalo mě v hodině nejhlubší noci/nad tvou rakví bédovati./Dovol mi v tváři tvé znovu pokoj naleznouti/a paprsek světla vznešeného/spolu s tebou vzdáleného./ Ó v jaké kráse září/na marách tu ležíš/květinových věnců jas/v jarní noci tvých vlasů./S květinami, které tvoří/pestrý puget ovívajíc tě vůní/s vážností ve tvých rysech/ se svatým úsměvem vítězství!/Ó, toho nikdy nedosáhnu!/tebe, tu ze všech nejmilovanější/mohl přec život opustit?/mohla bys smrti propadnouti?/Ano! Smrt tě již mříží obehnala/tichá a hluboká, ty Podivuhodná!/a tvé štěstí roztránila/na těle tvém spočinula./ Ach, já k tvým se počítám/mě soužení a bolest popálila/mě a každou duši/jež tě, anděli, znala./Již pluješ do otcova domu/ v temné tvé loďce/spi pokojně ve své kobce/ věčné bude nářku bdění./Pro srdce, jež jsi vyplnila/zbude jediná útěcha, jen jedna/na zrátu tak bolestivou/a ta zove: tebe oplakávat stále.*¹⁸²

¹⁸⁰ Citováno podle R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 161. O uchovávání kolektivních představ o posmrtném životě v sekularizované společnosti hovoří N. ELIAS, *O osamělosti*, s. 37.

¹⁸¹ Báseň vyšla v Ost und West. Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben, 5. 12. 1843.

¹⁸² „In der Brust die Schmerzenwunde, Die dein Scheiden mir geschlagen, Lasse in tiefnächt'ger Stunde, Mich an deinem Sarge klagen. Lass in deinem Angesichte, wiederfinden mich den Frieden. Und den Strahl aus höhern Lichte! Der mit dir von uns geschieden! O in welchem Schönheitsglanze, Liegst du da auf deiner Bahre, Mit dem hellen Blütenkranze, In der Lenznacht deiner Haare! Mit den Blumen, die sich fügen, bunt zum Strauss und Düfte fächeln; mit dem Ernst auf deinem Zügen, Mit dem heil'gen Sieges-

Kromě vznešeného smutku, který zahaluje výjev mrtvé princezny v rakvi, je v básni přítomen také estetický moment krásna. Zesnulá je nazývána andělem, líčení květinové smuteční výzdoby, která ji obklopovala, je velmi lyrické, hraničící až s obrazností milostné poezie. Všimněme si zejména pozornosti, která je věnována tváři mrtvé. Její rysy jsou vážné, vyzařuje z nich ale svatý, blažený úsměv vítězství. Nikde v básni nenajdeme zmínku, že by vzhled mrtvé způsoboval fyziologické pocity ošklivosti či nechuti. Mrtvá je líčena jako krásou zářící, důstojná, jako by byla krásnou sochou se vznešenými rysy. Hodnocení jejího vzhledu se nejvíce vztahuje právě k jejímu obličejí.¹⁸³ V době, kdy zemřela mladá orlická princezna, mohlo být ještě mrtvé tělo vnímáno jako obraz nadpozemské krásy, klidné a vážné rysy v obličejí, mírný úsměv, to vše vzbuzovalo představy andělské bytosti. Přirovnání Gabrielina vzhledu k andělovi tedy nemuselo mít nic společného se kultem zbožňování její osoby, bylo zcela v souladu s dobovými představami, jež se vázaly ke smrti.

Významným milníkem v posmrtném kultu mladé princezny byl právě den jejího úmrtí. Výročí slavené každoročně dne 26. listopadu se stalo tradičním svátkem chudých dětí na orlickém panství. Právě těm bylo, na památku jejich ochránitelky, rozdáváno nové oblečení.¹⁸⁴ Filantropie uskutečňovaná prostřednic-

lächeln! O, ich werd' es nimmer fassen! Dich, du lieblichste von Allen, konnte dich das Leben lassen? Durftest du dem Tod verfallen? Ja! Er hält dich nun umgittert, Still und Tief, du Sondergleiche! Und der Deinen Glück, zersplittert, Sank es hin an deiner Leiche. Ach, und zu den Deinen zähle, Ich, die Qual: und Schmerzentbrannte, selber, mich und jede Seele, welche, Engel, dich erkannte. Heimgeschift zum Vaterhause, Bist du in dem dunkeln Nachen; Schlummre denn in deiner Klause! Ewig wird die Klage wachen. Für ein Herz, dem du entrieffen, Gibt 's nur einen Trost, nur einen, Für so schmerzliches Vermis- sen; Und es heisst: um dich zu weinen.“ (do češtiny přeložil V.G.)

¹⁸³ Pro srovnání uijme zajímavý příklad P. Ariése, který pracoval s dopisy a osobními deníky členů hraběcí rodiny La Ferronaysových z let 1830-1848, které byly v roce 1867 vydány pod názvem *Sestrino vyprávění* (Récit d' une soeur). Jedná se o pramen, který se téměř nepřetržitě zabývá pouze úmrtími v hraběcí rodině, jejichž příčinou byla tradičně tuberkulóza. Roku 1843 (ve stejném roce jako Gabriela Schwarzenbergová) zemřela jedna z mladých rodinných příslušnic, Olga. Její mrtvé tělo bylo popisováno jako krásné, všimněme si zmínek o její tváři: „Její zářivý výraz měl vždy převahu nad hrozivě ztrhanými rysy. Byla udýchaná, ale udýchaná jako běžec v okamžiku, kdy si dobíhá pro palmu vítězství... (...)...největší útěchou nám byla její proměna, všechny stopy po nemoci zmizely, ložnice se proměnila v kapli a ona spala uprostřed, podobna andělu (podtr. V.G.), zasypaná květy, bíle oděná a opět krásná, tak krásná, jaká snad nebyla ani zaživa.“ Citováno podle P. ARIÉS, *Dějiny*, s. 161. Podobný, jen o málo starší příklad z českého prostředí, z deníku Sophie Mensdorff –Pouilly, které zemřel syn, uvádí R. Slabáková: „...na oltáři před dvěma svíčkami ležel můj bledý Anděl (podtr. V.G.), mramorový obraz, přikryt bílými růžemi, ve smutečním oblečení... (...)...jeho pootevřené oči, ze kterých se dívala mírnost a chytrost se dokonce smály...“ Citováno podle R. SLABÁKOVÁ, *Žal*, s. 160.

¹⁸⁴ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. III-4, Armen-Vertheilung jeder Jahres zum Andenken an Ihre Durchlaucht Fürstin Gabriele, sešit s pořadovým číslem III, 1851-1903. Jedná se o soupis obdarovaných vesnic s uvedením letopočtu. Zpravidla byly k obdarování vybrány dvě obce. Cyklus byl značně

tvím různých zbožných odkazů k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí 19. století neodmyslitelně patřila. Výročí úmrtí bylo každoročně slaveno sloužením zádušních mší v patronátních kostelech, ke kterým se v případě schwarzenberské primogenitury tradičně vázalo rozdělování peněžní hotovosti vdovám a sirotkům po knížecích zaměstnancích.¹⁸⁵ Filantropie spojená s odkazem zesnulé Gabriely Schwarzenbergové tedy nebyla něčím zcela výjimečným, zároveň se však způsobem obdarování i cílovou skupinou příjemců stala důležitým momentem jejího pozoruhodného kultu.

Úmrtní den princezny Gabriely byl obestřen zvláštní atmosférou plnou melancholie a zbožnosti ještě dvacet let po její smrti. Posvátnost dne na sklonku listopadu zachytil v básni s názvem *Am Sterbetage der Fürstin Gabriel* v roce 1863 knížecí vychovatel J. B. Novák: „*Tak vážné a zasmušilé, plné nejhlubší žalosti/zdá se mi dnes mé nejdražší údolí Vltavy/hrdá skaliska stojí tak tiše plna pokory/a jejich hlavy jsou obnažené a holy./Hustá mlha stoupá z tvého proudu/k obloze, jak obětní kouř Ábela/celá krajina se rozjasnila k dómu/svatosti z božského dechu Stvořitele se zastřela./Přec truchlíc halí se v mlčení v závoji z mlhy/smělý zámek šlechtický, jež ona oslavila/ na její klíčící vzpomínkovou slavnost/ té, jež dlouho již stojí před trůnem Boha./Vysoko v oblacích zní údery zvonů/a v hloubce duní vltavské vlny/to pláčí chudí v úmrtní den/upřímné, šlechtné kněžny Gabriely.*“¹⁸⁶

Báseň složená na počest Gabriely ze Schwarzenbergu není pouze v přírodní lyrice vyjádřeným obdivem k zesnulé, jak dokazuje právě citovaný

nepravidelný, na jednu vesnici se dostalo zhruba jednou za osm let. Obdarovávány byly chudé děti ze škol v těchto obcích: Staré Sedlo, Orlík, Nevězice, Králova Lhota, Kostelec, Jekovice, Červená, Rejkovice, Lety, Zálužany, Mirovice, Chrašnice, Kovářov, Předbořice. Kompetenci k výběru chudých dětí měl místní farář či učitel.

¹⁸⁵ Pro srovnání např. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/21, úmrtí Eleonory ze Schwarzenbergu, IC 8Falfa2a/24, úmrtí Jana Adolfa ze Schwarzenbergu. Seznamy obdarovaných vdov a sirotků po knížecích zaměstnancích obsahují vždy jméno, příjmení, druh zaměstnání zeměděleho a jejich příbuzenský vztah k němu. Pro obdržení peněžní částky byla podmínkou účast na výročních zádušních bohoslužbách.

¹⁸⁶ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. III-1, první 4 sloky básně vychovatele synů Karla III. Dr. J. B. Nováka z 26. listopadu 1863: „*So ernst und düster voll der tiefsten Wehrmüth/erscheinst die heut` mein theures Moldauthal./Die stolzen Felsen stehe so still, voll Demut./Und ihren Häupter sind entblösst und kahl./Ein dichter Nebel steigt aus deinem Strome/zum Firmament, wie Abels Opferrauch./die ganze Gegend ist verklärt zum Dome/Durchweht von Gottes hehrem Schöpferhauch./Doch trauernd hüllt sich in den Nebelschleier/für einen ihrer sprossen Andachtsfeier/der lange schon vor Gottes Trone steht./Hoch im den Büsten tönt der Glocken Klage/Und in der Tiefe klagt die Moldauwell`/Es weint die Armuth an dem Sterbetage/der wahrhaft edlen Fürstin Gabrielle.*“ (do češtiny přeložil V.G.)

úryvek. Je také svědectvím o vzpomínkové slavnosti, která byla ve výroční den úmrtí slavena v kapli orlického zámku. Autor básně připomněl zejména chudé děti klečící před oltářem, jejichž přítomnost upomínala na „andělské dobro“ předčasně zemřelé princezny.¹⁸⁷ Kult zbožnosti svázaný s její smrtí se stal jedním z drahocenných šperků v pokladnici rodové slávy a historie schwarzenberské sekundogenitury.

¹⁸⁷ Tamtéž.

VI. Smrt mladých a neklidných knížat ze Schwarzenbergu

VI. 1. *Smrt daleko od domova – smrt neútěšná?*

Na příkladu úmrtí některých představitelů schwarzenberského rodu se nám podařilo proniknout k posledním okamžikům života šlechtice ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Setkali jsme se rovněž s prameny, které reflektovaly odchod šlechtice z tohoto světa. V případě majorátního pána Karla IV. ze Schwarzenbergu to byl pietní záznam jeho domácího služebníka, který věnoval pozornost vývoji zdravotního stavu svého pána. Jeho svědectví však nezanechalo žádnou zmínku o fyzické podobě zesnulého šlechtice. Pohled na mrtvé tělo aristokrata nám přinesl tisk na konci osmdesátých let 19. století. Líčení scenerie smrti bylo součástí oslavy majorátního pána Jana Adolfa II. ze Schwarzenbergu. Nepochybně chtělo ukázat, že smrt neubrala knížeti nic z jeho majestátní osobnosti. Přesto můžeme říci, že v období pozdního 19. století se o mrtvém těle spíše mlučelo. Znamená to, že představa krásného umírání již byla nenávratně pryč? Pokud ve šlechtickém prostředí stále ještě existovala, jaká byla?

Pro fenomén smrti ve šlechtickém prostředí 2. poloviny 19. století je typická zvláštní symbióza tradice a ryze intimního rozměru umírání a vnímání smrti. Tradice s sebou přináší důraz na vše historické, reprezentativní, lpění na průběhu rituálu, který už možná není skutečně prožíván, přesto ale jako dědictví po předcích poměrně pevně dodržován. Toto dodržování je vnímáno jako samozřejmé a adekvátní. Navíc se stává možná nevědomky jedním z prostředků společenské distinkce šlechty, je její ochranou před ztrátou vlastní identity. Naopak intimní rozměr vnímání smrti není a ani nemůže být vázán na společenské postavení. I přes zvláštní a jedinečný životní styl šlechty, který byl od dětství až po úmrtní lože formován výchovou, vzděláním a pevně zakódovaným žebříčkem „starých hodnot“, nemohlo se její vnímání smrti příliš odlišovat od kolektivních představ zbytku populace. Smrt v období pozdního 19. století byla smrtí druhého, blízké osoby, nenávratným odchodem někoho jedinečného. V každém případě byla bolestivou ránou, nenahraditelnou ztrátou, větším či menším zlem. Ke smrti

se vázal moment překvapení. Čím bylo toto překvapení větší, čím zálužněji se smrt dostavila, tím byla bolest pozůstalých větší. Neměli bychom se tedy ptát, jaká byla představa krásné, ideální smrti, ale spíše za jakých okolností bylo či nebylo umírání představitele vysoké šlechty zdánlivě pod kontrolou.

Na několika případech úmrtí v rodině Schwarzenbergů, kterými jsme se dosud zabývali, jsme mohli vyzorovat poměrně pevný rituál umírání. Umírající představitelé či představitelky rodu se loučili s pozemským světem v prostorách rodinných sídel, obklopeni nejbližšími příbuznými. Tento fakt nelze podceňovat. Svědčí o skutečnosti, že se šlechta tvrdošíjně bránila novodobým trendům medikalizace či hospitalizace. Umírající tak nemusel čelit anonymnímu prostředí, umíral důstojně v místě, které dobře znal. Léčba se odehrávala v intimně známém prostoru, lékař či tým lékařů docházel za nemocným. Rituál smrtelné postele byl dlouho do 20. století nemyslitelný bez přítomnosti kněze, který umírajícího zpravidla vyzpovídal, podal mu svaté přijímání a udělil poslední pomazání. Ostatně hledět vstříc smrti s jasným, nezkaleným vědomím, připomenout si znovu vrcholné okamžiky života, přijmout smíření se smrtí z rukou kněze, to vše platilo jako útěcha pro pozůstalé v prostředí vysoké šlechty i po přelomu 19. a 20. století.¹⁸⁸ Jestliže nemůžeme způsob umírání, který jsme právě popsali, nazvat krásným, pojmenujme ho třeba útěšným či předvídatelným.

Typickou a zcela nadčasovou vlastností smrti však byla vždy její nepředvídatelnost. Takovou nepředvídatelnou a neútěšnou smrtí, která se vymykala kontrole pozůstalých, byla jistě smrt nepřirozená, tedy vražda či sebevražda. Sebevražda některého z příslušníků vysoké šlechty byla pro jeho rodinu a pro celou urozenou společnost naprosto nepřijatelná a neúnosná.¹⁸⁹ Smrt volená vlastní ru-

¹⁸⁸ Srov. H. STEKL-M. WAKOUNIG, *Windisch-Graetz*, s. 251-252. Autoři konstatují, že rituál smrtelné postele v prostředí vysoké šlechty na počátku 20. století ztratil mnohé z náročnosti a reprezentativnosti předchozích období. Stále si však zachoval poměrně stálý charakter, ke kterému pařilo již zmíněné umírání doma, účast nejbližších příbuzných, nepodcenění duchovní přípravy, kterou zajišťoval kněz.

¹⁸⁹ Příkladem neúnosnosti dobrovolné smrti spáchané vlastní rukou je případ dědičného prince Vincenze Windischgraetze, jediného syna Alfreda III. Windischgraetze, který roku 1913 spáchal v Římě sebevraždu. Sebevražda šlechtice a křesťana byla pokládána za velmi nedůstojný odchod z pozemského světa. Ke smutku blízkých pozůstalých se družily pocity hanby a trapnosti. Sebevražda prince získala obrovský rozměr v rakouském i italském tisku, který odpovídal na senzacechtivý zájem veřejnosti. Od počátku se tisk zaměřil na možnou příčinu princovy sebevraždy, nejlepším motivem mohla být jasně nešťastná láska. K podobně vděčné hypotéze přispívaly mnohé okolnosti. Romantickému podtextu sebevraždy odpovídalo místo smrti – Tombe Latini či tajemné girlandy neznámého původu položené na jeho rakvi. Nezávisle na

kou se neslučovala s hodnotami cti a dobrého vychování šlechtice, ani s křesťanským plánem spásy. K vraždě ani sebevraždě v rodině hlubockých a orlických Schwarzenbergů v námi sledovaném období nedošlo. Setkali jsme se však se smrtí, která přívlastky nepředvídatelná a neútěšná může být rovněž označena. Byla totiž šokujícím překvapením pro rodinu, odehrála se bez její přítomnosti. Blízcí nad ní neměli žádnou kontrolu. Byla to smrt daleko od domova.

Hlavními protagonisty této kapitoly budou dva příslušníci schwarzenberského rodu, které smrt zastihla za různých okolností daleko od stěn rodových sídel, na diplomatické misi a ve válce. Tato úmrtí sledovaná v časové perspektivě ohraničené roky 1902 – 1914 se v mnohém liší. Některé momenty však mají společné. Rodina byla v obou případech zpětně podrobně informována o průběhu posledních životních okamžiků svých mimo domov zemřelých příbuzných, tisk projevoval velký zájem i o naprosté detaily týkající se jejich smrti. Oba zemřelí byli mladí muži, do kterých jejich rodiny vkládaly velké naděje. Také široká veřejnost v nich spatřovala ideál šlechtictví na prahu moderní doby. K mládí a ideálům obou knížat patřil také neklid. Opustili svá rodinná sídla, aby mohli daleko od domova plnit poslání, které přesně odpovídalo jejich společenskému stavu – službu rakouskému císaři. Této službě nakonec obětovali i své životy. Oba Schwarzenbergové zemřelé v daleké cizině však spojilo především jedno silné pouto – posmrtný návrat domů.

Na následujících stranách se budeme zabývat příčinami jejich smrti, její reflexí v pramenech osobní i úřední povahy, hlasem tisku a jeho interpretací získaných informací, obrazem zesnulého v nekrologu, úpravou a převozem tělesných ostatků do rodinné hrobky. Zajímat nás bude snaha rodiny být umírajícímu na blízku, symbolické momenty uvítání těla a role již mnohokrát zmiňovaného rozměru veřejného a soukromého v nich. Pokusíme se odhalit, zda umírající projevoval stesk po domově, zda s ním chtěl komunikovat či nikoliv.

skandálních zprávách o princově labilitě a přílišné senzitivitě jako příčině sebevraždy se skutečné informace snažil získat také jeho otec. Princova smrt byla nakonec rodinou svedena na jeho nedostatečnou psychickou způsobilost v okamžiku sebevraždy. Jak by se jinak mohl hluboce religiózně založený princ k takovému kroku odhodlat? Na skutečné příčině jeho rozhodnutí se zřejmě podílelo dlouhodobé nedorozumění s otcem, který jej stále kontroloval a nenaplněná, vášnivá láska k nešťastně vdané hraběnce Piccolominy, která jej korektně odmítala. Bezprostředním impulsem byl zřejmě silný pocit viny a zkompromitování se, který princ neunesl. Srov. Tamtéž, s. 255-258.

VI. 2. Karel Vavřinec ze Schwarzenbergu – smrt diplomata ve východní Asii

„V duchu dnes konající se smuteční slavnosti ve vaší rodině mě přimělo, milý kníže a kněžno, ujistit vás znovu o mé nejvroucnější účasti v bolesti nad ztrátou, kterou jsme utrpěli úmrtím nadějí plného knížete Karla. Franz Joseph“¹⁹⁰ Smuteční telegram se slovy císařovy útěchy a sympatií byl odeslán dne 14. června 1902 a adresován rodičům, kteří téhož dne pochovávali syna Karla, knížeti Adolfovi Josefovi a jeho choť kněžně Idě ze Schwarzenbergu. Na telegramu samém by nebylo nic zvláštního, rakouský císař zasílal kondolenční telegramy truchlící schwarzenberské rodině pravidelně. Pozoruhodné bylo to, že nadějný aristokrat byl pochován do rodinné hrobky v Třeboni více než dva měsíce po své smrti.

Karel Vavřinec Maria Hubert princ ze Schwarzenbergu¹⁹¹ zemřel dne 1. dubna 1902 v Šanghaji v Číně. Jeho pohřeb odehrávající se v polovině měsíce června v Třeboni se stal jeho prvním a posledním návratem domů od chvíle, kdy byl povolán na místo legačního tajemníka rakouského velvyslanectví v Tokiu. Odchod do exotického Japonska měl být pro mladého šlechtice dalším krokem vpřed v jeho slibné diplomatické kariéře. Princův odchod do dalekých krajín rodina oslavila na počátku června 1901 na zámku v Libějovicích, stejnou dobou jen o rok později se musela smířit s tragickou a předčasnou smrtí pohledného a všeobecně oblíbeného mladého prince.

Karel Vavřinec Schwarzenberg byl povolán do Tokia ke dni 15. srpna 1901. Zcela v souladu s cestovatelskou vášní šlechty¹⁹² stihl na cestě do Japonska pobýt v Londýně, Chicagu a New Yorku. Po krátkém pobytu ve svém novém

¹⁹⁰ „Im Geiste der heute in ihrer Familie stattfindenden Trauerfeierlichkeit anwehnend drängt es mich Sie liebe Fürst und Fürstin nochmals meinen wärmsten Theilnahme an dem Schmerze ab des Verlustes zu versichern, den Wir durch das Ableben des hoffnungsvollen Fürsten Karl erlitten.“ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/27, úmrtí a pohřeb Karla ze Schwarzenbergu, kondolenční telegram od císaře Franze Josepha.

¹⁹¹ Karel ze Schwarzenbergu se narodil dne 10. srpna 1871 v Libějovicích jako předposlední z 9 dětí Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu a Idy rozené z Liechtensteinu. Jeho vzděláváním byli pověřeni vychovatelé Jan Lorenz, František Schuh a P. Josef Roždál, který prince vyučoval češtině. Po s vyznamenáním absolvované maturitě na gymnáziu ve Vídni nastoupil princ Karel jednoroční službu dobrovolníka u 12. hulánského pluku Františka II., krále obou Sicílií, kde získal hodnost záložního poručíka. Poté studoval na právnické fakultě německé univerzity v Praze. V letech 1893-1894 působil jako právní praktikant na c. a k. místodržitelství v Praze, odkud přestoupil na ministerstvo zahraničních věcí do Vídně a nastoupil dráhu diplomata. Od roku 1895 vykonával funkci atašé na vyslanectví v Berlíně. Dne 18. března 1896 byl promován doktorem veškerých práv v Praze. Od května 1898 působil na vyslanectví v Petrohradě. Byl nositelem královského řádu červeného orla IV. třídy a ruského řádu sv. Anny III. třídy. Ke dni 15. srpna 1901 byl jmenován legačním tajemníkem na rakouském velvyslanectví v Tokiu. Srov. např. *Almanach*, s. 360., A. MARKUS, *Schwarzenberská ročenka*, s. 61. Životopis Karla Schwarzenberga uveřejnily také Třeboňské listy, 14. 6. 1902.

¹⁹² Nejnověji Z. BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost*, s. 104-111.

japonském působišti, kde se s nadšením seznamoval s pozoruhodným životním stylem místního obyvatelstva, podnikl rozsáhlou informační cestu vedoucí přes Singapur, Bangkok, Hongkong a Šanghaj. Odtud měl pokračovat do Pekingu a Tientsinu, odkud se měl vrátit zpět do Tokia.¹⁹³

O příjezdu mladého diplomata do Šanghaje na počátku března 1902, o jeho tamním programu, ale především o nečekaných událostech, které vedly k jeho smrti, informoval rodinu z Šanghaje generální konzul Max Kučera, který s princem trávil většinu jeho volného času. Nakonec se stal jeho nejbližším přítelem také v průběhu zrádné nemoci a právě na něm spočinula zodpovědnost za důstojnou smrt mladého šlechtice a jeho pozdější převoz domů do Třeboně. Dopis adresovaný knížeti Adolfu Josefovi, který napsal dne 1. dubna 1902, tedy v den princovi smrti, začíná těmito slovy: *„Vaše Jasnosti! Jsa ještě příliš zasažen zdrcující událostí, stěží nalézám slova, kterými bych Vaši Jasnosti uspořádaným způsobem podal zprávu o posledních dnech života nebohého prince Karla a splnil tak svou bolestivou povinnost. Po cestě, kterou zvěčnělý princ podnikl přes Singapore, Bangkok a Hongkong, přibyl v plném zdraví asi před 4 týdny sem, kde chtěl pobýt pouze do doby, než by našel příležitost k cestě do Tientsinu – Pekingu. Toto mezidobí využil se mnou k podniknutí cesty do Nankinu a k plavbě lodí do Sochom-Crocku. Na exkurzích se vynacházel v nejlepší náladě, fotografoval a prohlížel si s velikým zájmem rozličné zvláštnosti těchto zemí, například lov s kormorány. Také v pondělí 17. března byl ještě zcela zdrav, pouze si večer povšiml, když jsme se rozloučili, že se musel nachladit, jelikož cítil lehké škrábání v krku. V úterý 18. téhož měsíce nepřišel ke mně jako obvykle na snídani, tak jsem se domníval, že se snad zastavil na jedné z návštěv, které na tyto dny plánoval, tudíž jsem ho očekával večer, kdy mě měl ve zvyku navštěvovat. Jaké překvapení mě čekalo, když odpoledne přišel lékař Dr. Schab a oznámil mi, že princ Karel onemocněl spálou a musí být neprodleně převezen do nemocnice.“*¹⁹⁴

¹⁹³ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/27, úmrtí a pohřeb Karla ze Schwarzenbergu, dopis od generálního konzula Maxe Kučery (Kutschery) ze Šanghaje o nemoci a smrti prince Karla adresovaný knížeti Adolfu Josefovi.

¹⁹⁴ Tamtéž.

Autor dopisu dále líčí převoz nemocného prince do nemocnice, kterého se sám účastnil. Jelikož lékař považoval přenos urozeného diplomata na nosítkách za nevhodný a najímat vozidlo v případě nakažlivých chorob bylo protizákonné, převezl prince do nemocnice konzul Kučera vlastním vozem. Při převozu se mu princ zdál být v dobré náladě, opíral se o jeho rameno a byl sám schopen jít. Autor dopisu dále ujišťuje otce zesnulého, že i přes hospitalizaci na infekčním oddělení, která nemocného izolovala od okolního světa, mu byl pobyt v nemocnici příjemnější, jak nejvíce to bylo možné. Ošetřujícího lékaře Dr. Schaba označuje za jednoho z nejlepších do východní Asie poslaných odborníků. Autor tohoto dopisu byl také zřejmě jediným civilním návštěvníkem, který směl prince osobně navštívit a zprostředkoval mu kontakt se světem mimo nemocnici: „*Přestože samozřejmě nemohl přijmout žádnou návštěvu a odeslat dopis, zůstával jsem s ním v každodenním spojení, pochopitelně pod nařízením všech možných bezpečnostních pravidel, jako je dezinfekce atd. Směl jsem ho osobně navštívit, abych mu pomohl přenést se přes mdlý čas samoty a trochu se rozptýlit...(...)...měl také dostačující chuť k jídlu a projevil přání po plzeňském pivu, které mu mohlo být obstaráno.*“¹⁹⁵ Konzul Kučera také vysvětluje, proč nebyla rodina informována o princově nemoci hned od jejího vypuknutí. Sám nemocný si vzhledem k počátečnímu poměrně mírnému průběhu nemoci nepřál znepokojovat své příbuzné. Vzhledem k hrozícímu nebezpečí, že by se rodina mohla dozvědět o jeho špatném zdravotním stavu z tisku, dosáhl konzul princova souhlasu telegrafovat do Vídně až 30. března. Předzvěst tragédie tedy zasáhla rodinu těsně po radostných oslavách sedmdesátých narozenin majorátního pána Adolfa Josefa.¹⁹⁶ Ironií osudu zůstává fakt, že princ Karel onemocněl právě 18. března, v den otcových narozenin. O tom, zda se rodina později trápila skutečností, že zatímco oslavovala radostné výročí, jeden z jejích členů prožíval bolestné utrpení v nemocnici na druhém konci světa, nic nevíme. Taková možnost je však jistě pravděpodobná.

¹⁹⁵ Tamtéž.

¹⁹⁶ Srovnej J. WEBER, *Sekretářem*, s. 100.

Autor dopisu se s nemocným princem viděl naposledy na velikonoční pondělí, přinesl mu květiny a debatovali o budoucích princových plánech. Zdravotní stav jeho přítele se mu zdál být stabilizovaným a tak ho druhého dne v časných ranních hodinách velmi překvapila nečekaná zpráva ošetřujícího lékaře, že princ Karel leží na smrtelné posteli. Ihned za ním spěchal do nemocnice a stal se jedním ze svědků smrtelné agonie „...brzy po přijetí svátosti posledního pomazání pozbyl vědomí, již mě nepoznával a ani lékař nedával po vyšetření srdeční činnosti žádnou naději. Hlasitě a pravidelně dýchal, zesnul bez bolesti v 8 hodin ráno. Skonal s přátelským výrazem ve svých rysech, takový, jakým byl v životě. V zemřelém oplakávám ztrátu upřímného přítele a trpím tím. Chtít Vaši velikou bolest zmírňovat banálními slovy útěchy zdá se mi být znesvěcením. Bůh Vás posiluj a utěšuj! Oddaný Max Kutschera, c. a k. konzul“¹⁹⁷

Poslední dny princova života a jeho boj s nemocí popsala a adresovala knížecí rodině také představená špitálu, v němž nemocný pobýval, sestra Sauvignon z řádu Vincentek. Její pietní záznam princova umírání byl přeložen z francouzštiny do němčiny a uložen v rodinném archivu.¹⁹⁸ Líčení princova pobytu v nemocnici v něm obsažené se v porovnání s předešlým dopisem vyznačuje podrobnějšími informacemi o průběhu nemoci a zaměřuje se především na princovo náboženské prožívání bolestných okamžiků. Je jakýmsi mírně exaltovaným popisem princovy přípravy na smrt. Obraz opravdového a ryzího smíření se smrtí vykreslený sestrou Sauvignon jako by nás zavedl zpět do časů krásného umírání. I s kritickým přihlédnutím k osobnosti autorky však zůstává zřejmou silná zbožnost a katolicita umírajícího mladého aristokrata. Celý výjev je navíc orámován právě probíhajícími Velikonocemi, nejdůležitějšími svátky křesťanského liturgického roku.

Zdravotní stav prince Karla v prvních dnech jeho hospitalizace hodnotí sestra Sauvignon jako lehký případ spály. Klidný průběh nemoci brzy narušily revmatické otoky končetin, které podle zkušeností zdravotního personálu nemocnice zpravidla znamenaly nevyhnutelnou smrt: „*Přesto jsem neztráceli naději, zvláště*

¹⁹⁷ SOA Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/27, dopis konzula Kučery.

¹⁹⁸ Tamtéž, výňatek z dopisu představené špitálu sestry Sauvignon z řádu Vincentek o nemoci a smrti prince Karla, datován 4. dubna 1902.

když se znovu zahojily paže. Revmatismus se ale nakonec přece rozšířil od chodidel po celém jeho šlechetném těle a vyrval nám ho, aby ho přivedl k milovanému Bohu, v což, jako v jistotu doufáme. Ostatní nemocní spálou byli s ohledem k ostatním hospitalizovaným převezeni do špitálu anglických ošetřovatelek. Protože zrovna v těchto dnech považoval lékař princův převoz za velmi nebezpečný, byl u nás ponechán. To bylo v sobotu dne 22. dubna.“¹⁹⁹

Okamžiky největšího princova utrpení zasazuje řeholnice do dnů svatého týdne před Velikonocemi, kdy se tradičně připomíná umučení a smrt Ježíše Krista: „Dny, kdy nejvíce trpěl, byly Zelený čtvrtek, Velký pátek a Bílá sobota...(...)...Na Zelený čtvrtek vyjádřil princ přání splnit svou velikonoční povinnost. Jelikož byl v té době zvláště vyčerpaný, přesunulo se to na pondělí velikonoční. Na velikonoční neděli přišel rakouský jezuita, aby ho vyzpovídal. Svaté přijímání přijal následujícího rána v 6 hodin. Tehdy se zdál být šťastný jako anděl!...(...)...Na Velký pátek promluvil k rakousko-polské řeholnici, která ho během třináctidenního pobytu v nemocnici ošetřovala: Ó milá sestro, jak musím být vděčný Spasiteli, že mi dovolil trpět spolu s ním. Velikonoční neděle se pro něho zdála být skutečným Zmrtvýchvstáním, již více netrpěl, měl velkou chuť k jídlu a celý den dobře jedl. V pondělí přijal s velikou a vroucí zbožností svaté přijímání a strávil celý den díkuvzdáním. Byl veselý, radostný, velmi šťastný. Rakouský konzul Kutschera ho přišel navštívit a přinesl mu dopisy, které mu předčítal a vesele hovořili jeden s druhým.“²⁰⁰

Na rozdíl od konzula Kučery se od sestry Sauvignon dozvídáme také o průběhu pondělního, posledního večera princova života. Rodiče tak byli informováni o posledních úvahách a slovech nemocného syna, které vyslovil před ošetřující sestrou: „Jak jsem šťastný. Dnes ráno jsem se tak dobře pomodlil za svou rodinu, za vás, za sebe.“²⁰¹ Před spaním se jako obvykle pomodlil společně s řeholnicí, políbil kříž visící nad postelí a medaily, kterou nosil na krku až do své smrti. Během noci ještě vypil dvě sklenice mléka a minerální vody Vichy, spal klidně. Nad ránem se objevily závažné zdravotní komplikace, princ na otáz-

¹⁹⁹ Tamtéž.

²⁰⁰ Tamtéž.

²⁰¹ Tamtéž.

ku řeholnice zda něco nepotřebuje odpověděl jen nezřetelné „co?“²⁰² To byla asi poslední slova umírajícího prince Karla ze Schwarzenbergu. Posledními svědky jeho smrtelné agonie byli ošetřující sestry, konzul Kučera, lékař a zpovědník, který udělil nemocnému poslední pomazání. V 8 hodin ráno mladý diplomat Karel Schwarzenberg zemřel následkem spály komplikované svalovým revmatismem.

Knížecí rodina byla vyznáním představené nemocnice ujištěna, že jejich syn umíral zcela podle výchovy a tradice urozeného rodu: „*Vaše bolest je obrovská, ztratili jste tak dobrého syna. Ale utěšte se. Jednou se zdálo, jako by měl jakousi předtuchu smrti. Nezdálo se mu těžké, kdyby se to stalo, kdyby musel zemřít. Zraňovalo ho pouze pomyšlení, že způsobí zármutek svým rodičům. Jeho smrt byla přechodem do lepšího života, My, kteří jsme ho ošetřovali, jsme pocítili útěchu jedné z opravdu milosrdných, svatostí prodchnutých smrtí.*“²⁰³

Praktických záležitostí spojených s princovou smrtí, úpravy mrtvého těla, provizorního pohřbu a následného převozu do Třeboně se ujal s naprostou samozřejmostí generální konzul Kučera. Důstojný a společenskému stavu odpovídající průběh smutečních příprav a především nakládání s ostatky zemřelého bylo pro rodinu zesnulého jistě minimálně stejně tak důležité jako rituál smrtelné postele. Tělo zesnulého prince bylo oblečeno do uniformy a vyfotografováno. Poté bylo balzamováno a vloženo do zvláště vyrobené dvojité kovové rakve, která umožňovala pozdější převoz domů.²⁰⁴ Úřední agenda týkající se převozu princova těla se nedochovala. Můžeme však předpokládat, že převoz těla byl v případě příslušníka vysoké šlechty a navíc diplomata naprostou samozřejmostí. Za účasti zaměstnanců konzulátu byla kovová rakev uložena do velké dřevěné, která byla úředně zapečetěna a označena nápisem „*Prinz Karl Schwarzenberg, 31 aged*“. Poté byla odvezena do tamního katolického kostela sv. Josefa, kde se dne 3. dubna konala pohřební slavnost. Odpovídala přesně obřadu vysokého šlechtice s hodností poručíka. Uprostřed smutečně vyzdobeného kostela stál katafalk pokrytý věnci od rozličných dárců. Pohřbu se účastnili kromě zaměstnanců konzul-

²⁰² Tamtéž.

²⁰³ Tamtéž.

²⁰⁴ Tamtéž, přípis konzula Kučery z 2. dubna 1902.

látu představitelé rakousko-uherské kolonie a důstojníci rakouské válečné lodi „*Maria Theresia*“. Po požehnání tělesných ostatků byla rakev vyzdvižena od šesti důstojníků a naložena na pohřební vůz. Vojenský kondukt se ubíral na katolický hřbitov. Tam byla rakev dočasně uložena do vyzdžené a vycementované hrobky, aby mohla být později bez komplikací vyzdvižena. Důstojníkovi v záloze Karlu Schwarzenbergovi byla vzdána čestná salva.²⁰⁵

Téhož dne přijal rakouský konzulát v Šanghaji depeši od ministerstva zahraničních věcí, která oznamovala, že tamější rakouská společnost Lloyd získala úřední povolení naložit ostatky zemřelého prince na parník Silesia. Dne 18. dubna dorazil parník Tai-Sang s rakví zemřelého vypravený ze Šanghaje do Hongkongu. Zde bylo tělo naloženo na palubu parníku Silesia, který se vylodil po téměř dvouměsíční plavbě dne 11. června v přístavu Rijeka.²⁰⁶ Až dosud se na převozu ostatků zemřelého Karla Schwarzenberga podílely pouze instituce a společnosti rakouské provenience, které s rodinou zesnulého spojovala loajalita k jednomu císaři. Rodina mohla vzhledem k obrovské prostorové vzdálenosti pouze pasivně přihlížet a důvěřovat, že je tato loajalita zárukou důstojného a společenskému postavení odpovídajícího nakládání s ostatky zemřelého. Potvrzením naší hypotézy, že se šlechtická rodina snažila na smutečním rituálu osobně podílet a organizovat ho podle svých představ co nejdříve to bylo uskutečnitelné, je příjezd Jana Nepomuka Schwarzenberga, bratra zesnulého, do Rijeky. Tento krok bychom mohli směle označit jako počátek velmi důležitého uvítací rituálu. Budoucí majorátní pán schwarzenberské primogenitury, nejstarší syn²⁰⁷ knížete Adolfa Josefa, přijel do Rijeky jako zástupce celé rodiny. Součástí jeho reprezentativní úlohy bylo jistě nejen zabezpečení železničního převozu ostatků jeho bratra, ale také gesto jejich důstojného a čestného uvítání. Po vylodění, kterému již osobně přihlížel, na něho čekala čestná a jistě také smutná výsada uvítat jako první z rodiny jednoho z jejích zemřelých členů. Na rakev s ostatky mrtvého bratra položil květinový věnec. Toto vzdání cti můžeme chápat v symbolické rovině

²⁰⁵ Tamtéž, dopis konzula Kučery o provizorním pohřbu prince Karla z 5. dubna 1902.

²⁰⁶ Tamtéž, popis převozu prince Karla ze Šanghaje do Třeboně.

²⁰⁷ Jan Nepomuk ze Schwarzenbergu byl pověřen správou majetku primogenitury (kromě panství Libějovice a Netolice) od roku 1903, v roce 1914 zdědil majorát. Srov. *Almanach*, s. 358.

jako návrat zesnulého do kruhu rodiny, jako skutečné, hmotné převzetí organizace smutečních slavností, jako opravdový počátek návratu domů. Čestný zástupce rodu se vrátil do Třeboně po železnici následujícího dne, zesnulý princ Karel o den později, poledním vlakem dne 13. června 1902.

Na třeboňském nádraží na něj čekala slavnostní uvítací delegace, v jejímž čele stáli jeho bratři, princové Jan Nepomuk, Alois a v uniformě oděný Felix. Privilegovanými účastníky princova příjezdu byli také knížecí a císařští zaměstnanci, zástupci třeboňské obce, spolků a korporací. Průběh a podoba uvítacího rituálu v sobě skrývá opět pozoruhodné prolínání intimního a veřejného rozměru fenoménu smrti. Důstojným úkolem reprezentovat rodinu při příjezdu vlaku a uvítat zesnulého na tentokrát již skutečné půdě domova byli pověřeni opět dospělí mužští příslušníci rodu, bratři zemřelého, blízcí příbuzní, nikoliv však ti nejbližší - princovi rodiče. Když vlak s osobními vagony řazenými v zadní části vozu a s nákladním vagonem vezoucím ostatky prince v předu dorazil na nádraží, přítomní muži vzdali čest smeknutím klobouků. Z kupé vlaku vystoupil muž doprovázející zesnulého prince s lékařskými a cestovními dokumenty. Nákladní vagon byl odpojen a zástupci rybářského spolku dotlačen na vedlejší kolej. Všichni přítomní jej následovali. Po otevření dveří vagonu se objevila dlouhá, proporcemi přiměřená, nízká dřevěná bedna, v níž byla uschována kovová rakev s princovými ostatky. Součástí uvítací ceremonie byl již v této době nezbytný lékařský dohled. Za asistence členů rybářského spolku, kteří otevřeli dřevěnou schránku s rakví, se prvním v blízkosti těla stojícím svědkem stal okresní lékař Dr. Odstrčilík. Právě okresní lékař byl garantem bezpečného a hygienického přijetí tělesných ostatků a manipulace s nimi.²⁰⁸ Poté byla černá kovová rakev vyne-

²⁰⁸ V případě úmrtí šlechtice mimo domov a jeho následný převoz existovala striktní zdravotní opatření. Po příjezdu musely být ostatky ohledány lékařem. Stalo se tak například v případě úmrtí princezny Marie Terezie ze Schwarzenbergu (†1935), která zemřela na tuberkulózu ve vídeňském sanatoriu Dr. Löwa ve věku pouhých 34 let. Dne 20. března večer, v předvečer pohřbu, jí jel vstříc do Českých Velenic okresní lékař a vrchní zdravotní komisař Antonín Kaiser, který měl zajistit předepsané zdravotně policejní formality. Poté byla rakev s ostatky princezny vynesena do kaple hrobky a postavena na ozdobený smuteční katafalk. O rok později byl tento komisař pověřen doprovodem vůz s tělem zesulé Anny ze Schwarzenbergu, matky princezny Marie Terezie. Před hrobkou měl provést kontrolu přerakvení a byl také jediným zástupcem okresního úřadu na pohřbu. Jeho přítomnost mezi smutečními hosty v bílém sportovním obleku s krátkými nohavicemi popudila nejen strážníka, ale i všechny ostatní smuteční hosty shromážděné před rodinnou hrobkou. Za svou službu si účtoval podle nejvyššího lékařského tarifu 989 Kč. Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8Falfa2a/40. Tato událost plně symbolizuje zesvětštění pohřebního

sena z vlaku a vyzdvižena na „nádherný renovovaný krumlovský pohřební vůz s rozsvícenými lucernami, který táhli 4 vrani koně budějovického dělostřelectva. Pro případ, že by se kovová rakev do vozu nevešla, byl odpovídajícím způsobem vyzdobený starý třeboňský pohřební vůz připraven v pohotovosti.“²⁰⁹

Pohyblivý špalír okolo krumlovského pohřebního vozu utvořilo šest administračních a šest lesních knížecích úředníků bez svíček a osm třeboňských ostrostřelců s ozdobeným bajonetem. Za vyzvánění všech třeboňských zvonů se dal smuteční průvod do pohybu. Před Budějovickou branou, poblíž vchodu do zámeckého parku, očekávala procesí knížecí rodina. Přivítat ostatky prince Karla přišel jeho otec vládnoucí kníže Adolf Josef, o jehož rámě se opírala jeho sestra hraběnka Marie Leopoldina provdaná Waldsteinová. Spolu s nimi se smutného uvítání zúčastnily ještě sestry zesnulého prince hraběnka Eleonora provdaná Lambergová a princezna Terezie Schwarzenbergová, nejmladší z dětí knížete Adolfa Josefa. V úzkém kruhu rodiny bychom našli ještě manželky princových bratrů, princeznu Annu rozenou z Löwenstein-Wertheimu a dědičnou princeznu Terezii rozenou hraběnkou z Trauttmansdorffu-Weinsbergu, manželku dědičného prince Jana, kterou doprovázely také jejich děti, synovci a neteře zemřelého prince.²¹⁰

Poslednímu úseku translace princových ostatků vedoucí do nedalekého děkanského kostela přihlíželo početné třeboňské publikum, složené zejména ze školní mládeže, která se shromáždila před budovou nové obecné chlapecké školy. Pohřební vůz bezprostředně následovaný nejbližšími příbuznými očekávalo v prostoru před kostelem patronátní duchovenstvo, které požehnilo ostatky ze-

rituálu ve 20. století i pozici šlechtice v něm. Chování tohoto lékaře představuje sekularizovaný postoj ke smrti šlechtice a zřejmě i smrti jako takové. Bylo toto chování aktem jednotlivce či odráželo postoj nešlechtické společnosti? Pobouřenost strážníka a veřejnosti odkazuje spíše na fakt, že toto chování nebylo zcela přirozené a překračovalo meze společenské etikety. Ostrá reakce schwarzenberských úředníků upozorňuje na to, že toto chování bylo v prostředí urozených neúnosné, narušovalo posvátný charakter smuteční slavnosti. V případě převozu posledního zesnulého do rodové hrobky – knížete Jana Nepomuka, který byl provizorně pohřben na vídeňském hřbitově v Hietzingu, byl převzetím jeho ostatků a jejich ohledáním při přerakvení na hranicích protektorátu pověřen okresní lékař Vladimír Morávek. Srov. SOA Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenberg I, pozůstalost Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, neuspořádáno.

²⁰⁹ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfá F 2a/27, popis převozu prince Karla ze Šanghaje do Třeboně.

²¹⁰ Z manželství uzavřeného dne 27. 8. 1889 se smutečního uvítání pravděpodobně mohly zúčastnit tyto děti: princ Adolf (* 18. 8. 1890), princ Karel Felix (* 8. 6. 1892), princezna Ida (* 10. 3. 1894), princezna Josefina (* 3. 10. 1895), dvojčata princ Edmund a princezna Anna (* 23. 9. 1897) a možná také princezna Marie Benedikta (* 27. 3. 1900). Data narození srov. *Almanach*, s. 358-359.

mřelého a poté se s nimi odebralo do vnitřních prostor chrámu. Kostel byl z důvodů příprav výzdoby na smuteční slavnost uzavřen až do pozdních odpoledních hodin. Neméně závažnou příčinou jeho uzavření pro veřejnost byla potřeba soukromí a intimity, již pocítovala knížecí rodina, která se tak mohla s princem poprvé osobně rozloučit více než dva měsíce po jeho smrti. Byla tak umožněna „*soukromá návštěva trpící kněžny Idy u rakve jejího syna.*“²¹¹

Vystavením rakve zesnulého prince převzala rodina do vlastních rukou obvyklou a tradiční režii smutečních slavností, kterou ji smrt daleko od domova tak nečekaně vyrvala. Tradiční soukromí rozměr prožívání smrti u lůžka umírajícího, který byl na přelomu 19. a 20. století otevřen zejména pro úzký okruh rodiny, byl v tomto případě nenávratně porušen. Scenerie smrtelné postele, u které se rodina dívala smrti tváří tvář, patřila k důležitými momentům rituálu smrti, prostřednictvím kterého se měl člověk se smrtí nejen setkat, ale také ji přijmout. V tomto přijetí smrti hrála jistě důležitou roli zejména přítomnost těla, jakési zhmotnění smrti, vizuální zkušenost s ní. V případě úmrtí daleko od domova tedy nešlo jen o porušení tradičního zvyku a potřeby rodiny stát nablízku umírajícímu. Důsledkem absence zemřelého těla a rozloučení s ním hrozilo nebezpečí nepřijetí smrti. Smrt nezakoušená, oznámená prostřednictvím telegrafických depeší, musela vzbuzovat pocity nejistoty a snad také marných nadějí a fantazií. Návrat těla byl mimo jiné také potvrzením, zhmotněním smrti, prostředkem, jak smrt pomocí rituálu prožít a přijmout. Návrat zemřelého z daleké ciziny domů byl útěchou, ale také definitivní konfrontací se smrtí. Již několikrát zmíněný intimní rozměr umírání, který se stupňoval v průběhu 19. století také v prostředí starožitné šlechty, se v podobně vypjatých situacích mohl dostávat do konfliktu s rozměrem veřejným, reprezentačním. Tolikrát akcentovaná reprezentativnost pohřebního rituálu, pomocí níž prezentovala urozená společnost hodnoty zděděné po předcích a v níž především nacházela vyjádření své vlastní identity, se mohla stávat těžkým břemenem.

Právě v případě úmrtí prince Karla Schwarzenberga se s takovým konfliktem soukromého a veřejného setkáváme. Jak jinak, než potřebou soukromě pro-

²¹¹ SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfá F 2a/27, popis převozu prince Karla ze Šanghaje do Třeboně.

žívané bolesti, bychom si mohli vysvětlit fakt, že mezi příslušníky rodiny, kteří veřejně uvítali návrat zesnulého prince, nebyla přítomna jeho matka, kněžna Ida ze Schwarzenbergu?²¹² Uvítat svého syna se rozhodla zcela intimně, v prostorách děkanského kostela. Děkanský kostel, který byl při smutečních schwarzenberských slavnostech tradičně vyhrazen široké veřejnosti, se stal v případě netradiční smrti intimním místem, otevřeným pouze úzkému kruhu rodiny. Rakev s ostatky prince Karla nebyla vystavena v kapli sv. Jana Křtitele, jak bylo obvyklé, nýbrž přímo v hlavní lodi kostela. Přesto, že se jednotlivé fáze smuteční slavnosti musely přizpůsobit neobvyklé a komplikované situaci, vše podstatné probíhalo podle pevně ukotvených pravidel. V době uzavření kostela, kdy se přišli k princově rakvi pomodlit jeho nejbližší, byl kostel vyzdoben na smuteční slavnost. Tradičním způsobem byl také upraven smuteční katafalk nesoucí princovy ostatky: „...*katafalk byl úplně dekorován dvojřadím velkých voskovic, mimo to dvěma nápadně velikými voskovicemi v hlavách a v nohou obklopen, na kterých připevněny byly v barvách provedené znaky knížecí rodiny Schwarzenberské a černé krepové šerpy. Mezi svícny umístěny byly vysoké jehlance, rovněž knížecími znaky ozdobené. Po čtvrté hodině zaujala kolem katafalku, který nádhernými věnci s ještě nádhernějšími stuhami – skoro úplně zakryt byl, čestná stráž své místo, pozůstávající vždy ze dvou úředníků hospodářských, 2 lesníků, dvou členů sboru ostrostřeleckého a 2 hasičů, dobrovolného sboru hasičského v Třeboni. Od 4. hodiny až do 8 hodin večer, kdy chrám opět uzavřen byl, netrhly se proudy lidu ze všech vrstev obyvatelstva domácího a cizího, aby uzřely arciť jen rakev čer-*

²¹² Tamtéž. S podobným porušením pravidel v inscenaci pohřbu jsme se již setkali. Ve smutečním průvodu zesulé kněžny Eleonory ze Schwarzenbergu nebyl zmíněn její manžel, vládnoucí kníže Jan Adolf II. ze Schwarzenbergu. Toto tvrzení vychází pouze z jednoho pramene, popisu jejího pohřbu. Mohlo by tedy být v případě nálezu jiného adekvátního pramene vyvráceno. Vzhledem k preciznosti tohoto typu pramene a jeho zřejmé snaze o kompletní výčty zúčastněných osob, včetně nejbližších rodinných příslušníků, se však opomenutí hlavního představitele rodu zdá být nemožné. Neúčast vládnoucího knížete na pohřbu vlastní ženy můžeme vnímat jako jasné porušení pravidel pohřební slavnosti. Pokud tak bylo vnímáno i ve své době, pravděpodobně bychom na takovou reakci narazili. V pramenech, které jsme měli k dispozici, jsme nic takového nenašli. Situaci ovšem komplikuje také fakt, že v pramenech schwarzenberské úřední proveniencí bychom takovou zmínku asi jen těžko našli. Autor popisu pohřbu byl vysoce postavený zaměstnanec knížete Jana Adolfa a loajalita k zaměstnavateli by mu jistě podobné zmínky nedovolila, tím méně v případě písemností primárně určených rodinnému archivu. Řešení podobných otázek by snad mohly přinést prameny osobní povahy.

nou, v níž druhé rovněž kovové v spánek spravedlivých zvěčnělý pohroužen jest. Vše s dychtivostí čekalo dne následujícího – totiž 14.“²¹³

O vlastní pohřební slavnosti prince Karla Schwarzenberga se zmíníme jen stručně a všimneme si spíše jedinečných maličkostí. Ostatně se příliš nelišila od pohřbů jeho příbuzných.²¹⁴ Na pompézní slavnosti, která se odehrávala k velké lítosti účastníků za deštivého počasí,²¹⁵ je pozoruhodné především to, že byla princovým již druhým pohřbem. Co do výpravnosti provizorní pohřeb v Šanghaji nepochybně předčila. Symbolika pohřebních průvodů ubírajících se ulicemi malebné Třeboně přes hráz klidného rybníka Svět až do v anglickém parku stojící monumentální hrobky melancholického výrazu upomínala vždy na domov. Domov nadpozemský, ve kterém v tichosti čekala knížata ze Schwarzenbergu na své dědice. V případě zesnulého diplomata prince Karla se symbolika duchovní cesty spojila se skutečným návratem domů. Přesto, že byl vyrván smrtí z kruhu svých příbuzných, nebyl vyrván tradici svého rodu a svým předkům. Rodinná hrobka hlubockých Schwarzenbergů v sobě spojuje hodnoty domova, rodinné paměti a smrti. Tento trojí rozměr jako by výrazně vystupoval do popředí právě v případě úmrtí daleko od domova.

Pohřební průvod prince Karla odpovídal vojenskému konduktu důstojníka a skládal se z třiceti pěti skupin účastníků.²¹⁶ Po krátkém obřadu vykropení ostat-

²¹³ Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

²¹⁴ Pohřební slavnosti otevřely zádušní mše sloužené v 6 hodin ráno u hlavního i bočních oltářů děkan-ského kostela. V 10 hodin následovalo slavnostní requiem, jehož se účastnila urozená rodina, veškeré knížecí úřednictvo, lesnictvo, korporace a široká veřejnost. Hlavním celebrantem smutečních slavností byl českobudějovický biskup Dr. Martin Josef Říha. Srov. Tamtéž.

²¹⁵ „Naděje skládané v den krásný, jakým byl den přivezni, byly však valně změněny silným deštěm, který neustal ani v hodinách ranních ani odpoledních, což valně velkolepému pohřebnímu průvodu na újmu bylo.“ Citováno dle Tamtéž.

²¹⁶ Průvod prince Karla byl seřazen následovně: 1, školní mládež se svými učiteli, 2, studující c. k. gymnásia, 3, špitálníci městští, 4, špitálníci knížecí, 5, Spolek katolických tovaryšů v Třeboni, 6, Řemeslnic-ko-živnostenská jednota v Třeboni, 7, Lomnický zpěvácký spolek Jaroslav, 8, Sbory hasičské, 9, Spolky vojenských vysloužilců, 10, C. k. privátní sbor ostrostřelců, 11, Knížecí nižší služebníci, 12, knížecí úředníci lesní, 13, knížecí úředníci administrační, 14, knížecí úředníci ústřední účtárny, 15, knížecí úředníci ústřední kanceláře, 16, paní, vdovy a dcery knížecích úředníků, 17, jiné paní a dámy, 18, Spolek paní a dívek českých v Třeboni, 19, knížecí služebnictvo v livrée, 20, knížecí dvořeniňové domácí a domácí služebnictvo ženské, 21, vůz s věnci a věnce nesené, 22, I. oddělení vojenské a vojenská hudba, 23, Zpěvácký spolek Pěslav v Třeboně, 24, ředitel kůru s kostelními zpěváky, 25, Milosrdné sestry řádu sv. Karla Boromejského, 26, velebné duchovenstvo, 27, rakev s pozůstatky jasného prince, 28, Vysocí členové truchlící rodiny, příbuzenstva a šlechty, 29, c. a d. důstojnictvo, 30, c. kr. státní úředníci a profesori, 31, samosprávné korporace a deputace, 32, zástupci sousedních a jiných panství, 33, Hospodářský spolek v Třeboni, 34, ostatní účastníci pohřbu, 35, II. oddělení vojenské. Zachováváním pořádku v průvodu byli

ků v děkanském kostele, kterého se účastnily pouze vybrané skupiny smutečních hostů²¹⁷, se dal průvod okolo 13 hodiny do pohybu: „*Když střed průvodu, Zpěvácký spolek Pěslav, velebné duchovenstvo, rakev ve smutečním vojenském voze, kolem níž kráčeli účastníci čestné stráže a služebnictvo knížecí nesoucí drahocenné věnce, které na konci zprávy této v tom pořadí uvedeny budou, jak na katafalk položeny byly, na hráz nedozírného rybníka 'Světa' došly, byly dle pořadí uvedené spolky a korporace již viděti u hrobky. Za rakví nesený byly řády na hedvábném sametovém polštáři a drahocenné stříbrné věnce, a to 'bobkový' se zlatou stuhou a vyrytými nápisy: Baron Alois Aehrenthal, c. a k. velvyslanec, hrabě a hraběnka Karel Kinský. Petrohrad 1898 – 1901; hrabě Lajos Szechenyi, Alois z Musulinu a firma Klincosch ve Vídni. Druhý skvostný věnec, který rovněž byl nesen za pohřebním vozem byl rovněž stříbrný, a ve středu jeho byla zlatá palma...*“²¹⁸ Oba věnce, kterými na prince vzpomenuli jeho přátele ze světa diplomacie, byly uloženy v rodinné klenotnici. Za smutečním vozem se ubírala rodina v čele s vládnoucím knížetem Adolfem Josefem dekorovaným Řádem zlatého rouna, a další zástupci z řad šlechty, „*až na starou kněžnu, která vozmo napřed do hrobky odjela, aby tu s miláčkem svým se rozloučila.*“²¹⁹

Věnce a květinové dary k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí na konci 19. století neodmyslitelně patří. Byly velmi podrobně popisovány tiskem i autory popisů pohřebních slavností. Pro většinu schwarzenberských pohřbů námi sledovaného období se dochovaly jejich seznamy zachycující citáty na nich vepsané. Věnce a květiny patřily ke koloritu smrti, byly výrazem lásky pozůstalých k zesnulému a svou podobou prezentovaly především osobu či rodinu dárce. Květinové věnce odrážejí nejen dobový vkus a oblibu určitých druhů květin, ale vzhledem ke skutečné luxusnosti mohou být vnímány také jako distinktivní prvek v chování a prostředí šlechty. Byly výbavou zemřelého, kterého doprovázely

pověření pořadatelé z řad knížecích zaměstnanců. Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/27, program pohřbu prince Karla. (pozn. názvy jednotlivých skupin jsou převzaty doslovně z programu)

²¹⁷ Přístup do kostela byl umožněn skupinám 12 – 20, 23 – 33. Skupiny 1 – 11 se postavily před 13 hod od knížecího pivovaru postupem až k děkanskému kostelu do průvodu. Jakmile dorazila první skupina ke knížecí hrobce, skupiny 1 – 20 zůstaly stát na místě a po obou stranách cesty vytvořily dvojřadí. Srov. Tamtéž.

²¹⁸ Citováno podle Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

²¹⁹ Tamtéž.

v průběhu celé smuteční slavnosti až do krypty rodinné hrobky. Umělecké květinové dílo zpravidla doprovázela stuha se zlatým či stříbrným jednoduchým nápisem. Na stuze bylo často uvedeno jen jméno dárcce či velmi jednoduchá fráze. Památce zesnulého prince Karla bylo věnováno padesát šest květinových věnců.²²⁰ K oblíbeným květinám zdobícím věnce od šlechtických dárců patřily na počátku 20. století zejména leknín, lilie, orchidej, jasmín, cykas a vavřín. Univerzálně oblíbené byly zejména palmy, růže rozličných barev a karafiáty. Na katafalku prince Karla bychom našli dokonce věnec z dubového listí či z kombinace konvalinek a leknínů. Věnce, které princovi darovala jeho rodina, byly všechny ozdobené modrobílou stuhou, tedy barvami knížecího rodu. Výmluvnější doklad historického vědomí a paměti rodiny bychom snad ani nenašli. Na vavřínovém věnci s bělomodrou stuhou od knížete Adolfa Josefa a kněžny Idy stálo prosté „*Von deinen Eltern*“²²¹

V závěru smuteční slavnosti, které se zúčastnilo asi padesát představitelů a dvacet šest představelek převážně z řad starožitné šlechty,²²² byla rakev snesena do prostoru krypty rodinné hrobky, „*kam se odebrali za nejvyššími církevními hodnostáři rodina knížecí a nejbližší příbuzenstvo, kde za zpěvu truchlozpěvu Pěslava mrtvola naposled vykropena a vedle roku 1888 zvěčnělého děda svého k věčnému spánku uložena byla. Co rodina na modlitbách v hrobce dlela, odzpíváno bylo v nádherné kapli hřbitovní 'Salve', při kterém dalo vojsko mrtvole na rozloučenou čestnou salvu – a to za hraní rakouské hymny. V náladě ponuré, v jaké po celý čas pohřbu i příroda se nalézala, opouštěly spolky za zvuků hudby posvátný ale zároveň i rozkošný hrobkový sad...*“²²³

Třeboňský tisk podal v jakémsi dvoudílném příběhu na pokračování nejen obraz smutečních slavností, ale především pietní záznam o princově boji se smrtí v šanghajské nemocnici. Pisatel obou příspěvků F. V. Zelinka byl evidentně seznámen s obsahem dopisů konzula Kučery i sestry Sauvignon. Poskytnutím vyčerpávajících informací o princově smrti se knížecí rodina možná vědomě chtěla

²²⁰ Tamtéž.

²²¹ Srov. SOA Třeboň, VS Třeboň, sign. IC 8alfa F 2a/27, seznam věnců.

²²² Tamtéž, seznamy zúčastněných představitelů šlechty.

²²³ Třeboňské listy, 21. 6. 1902.

vyvarovat možným spekulacím a fantazii veřejnosti. Obraz princovy smrti byl v tisku zachycen bez věcných chyb a zcela nezkreslen. Vděčným námětem se stala zmínka sestry Sauvignon o princově utrpení ve dnech velikonočního tridua, kterou tisk vděčně přijal a zdůraznil. Princovo umírání tak bylo připodobněno k velikonočnímu utrpení Ježíše Krista: „*Stav nemocného zhoršil se však o zeleném čtvrtku, dne 27. března, kdy princ projevil sám to přání, že by chtěl jíti ku zpovědi, což ale po radě lékaře, který uznal prince za velice slabého, odloženo bylo na neděli – na boží hod velikonoční... (...) ...také na Veliký pátek a na Bílou sobotu ubohý mnoho trpěl – ale vše s oddaností do vůle boží snášel.*“²²⁴ Nečekaná smrt mladého prince a diplomata Karla Schwarzenberga ve východní Asii byla nejen smrtí daleko od domova, smrtí mimo kontrolu rodiny, smrtí překvapivou a neútěšnou. V dopise řádové sestry a v obraze tisku byla smrtí ve své době již vzácnou, prostoupenou smířením – smrtí krásnou.

VI. 3. Karel V. ze Schwarzenbergu – smrt ve válce

Kníže Karel V. ze Schwarzenbergu²²⁵ zemřel dne 6. září 1914 ve Vukovaru. Jeho smrt byla pro schwarzenberskou sekundogenituru skutečnou tragédií. Vždyť před necelým rokem doprovázela do orlické rodinné hrobky Karlova otce, Karla IV. ze Schwarzenbergu. Smrt zastihla nového osmadvacetiletého majorátního pána

²²⁴ Třeboňské listy, 14. 6. 1902.

²²⁵ Karel V. Bedřich Jan Alfons Ignác Alexander (26. 2. 1886 Praha – 6. 9. 1914 Vukovar). Narodil se jako prvorozený syn knížete Karla IV. ze Schwarzenbergu a kněžny Marie, rozené hraběnky Kinské (18. 10. 1866 – 11. 5. 1889). Vystudoval akademické gymnasium v Praze a práva na české univerzitě v Praze. Poté působil ve státní službě na českém místodržitelství, odkud odešel po smrti svého otce, aby se mohl ujmout správy svěreneckých statků. Dne 5. 2. 1910 uzavřel ve Vídni sňatek s Eleonorou Clam-Gallasovou (4. 11. 1887 – 31. 5. 1967), s níž měl 2 syny: Karla VI. (5. 7. 1911 – 9. 4. 1986) a Františka (24. 3. 1913 -9. 3. 1992). Srov. *Almanach*, s. 363-364; M. B. BUBEN, *Schwarzenbergové II*, s. 4-5; A. MARKUS, *Schwarzenberská ročenka*, s. 84-85. Osobnosti Karla V. ze Schwarzenbergu se nejvíce věnoval Z. BEZECNÝ, *Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice na přelomu 19. a 20. století)*, *Opera historica* 4, 1995; TÝŽ, *Příliš uzavřená společnost*; TÝŽ, *Šlechtic ve velké válce*, in: Jiří Petráš (ed.), *První světová válka a česká společnost*, České Budějovice 1999, s. 12-16. Dále drobné dílko orlického archiváře Mansveta JAKUBÍČKY, *J. J. kníže Karel Schwarzenberg*, b. m. 1914.

rodu na srbském bojišti I. světové války. Tato smutná událost dala vyrůst pietnímu obrazu jeho smrti. Ironií osudu nezahynul mladý kníže jako válečný hrdina, příčinou jeho úmrtí byla úplavice. To však v očích urozené společnosti a široké veřejnosti nic neměnilo na tom, že kníže Karel zemřel věrný poslání svého stavu, ve službě vlasti a především císaři.

Také na příkladu úmrtí knížete Karla V. ze Schwarzenbergu můžeme sledovat rozměr smrti mimo bezpečný prostor domova. Díky podrobným záznamům očitých svědků můžeme rekonstruovat poměrně věrný obraz jeho umírání a smrti. Nepůjde nám však o popis. Pokusíme se interpretovat, jakým způsobem byla jeho smrt vnímána, zda se také v jeho případě setkáváme se stylizací krásného umírání. Dále nás bude zajímat, zda byl po jeho smrti dodržen přísný rituál nakládání se zemřelým tělem. V neposlední řadě se podíváme, jak smrt mladého knížete ve válce reflektoval tisk.

Kníže Karel V. ze Schwarzenbergu byl důstojníkem v záloze. Vědom si své povinnosti vůči panovníkovi a schwarzenberské rodinné tradice „*byl jedním z prvních, kteří při propuknutí válečného stavu se Srbskem odebrali se na jižní bojiště jakožto ordonanční důstojník...*“²²⁶. Dne 29. července 1914 se mladý kníže rozloučil s rodinou a knížecími úředníky. Do Prahy, odkud odjel 2. srpna na frontu, ho doprovázela jeho manželka Eleonora. Po cestě vlakem vedoucí přes Vídeň, Budapešť, Pécs a Osijek dorazil 6. srpna do Bosny. Na místo určení, do Běliny, dojel vlastním automobilem.²²⁷ O svých válečných zážitcích a zdravotním stavu informoval pravidelně své nejbližší, manželku, nevlastní matku Idu²²⁸ a strýce Fida.²²⁹

V polovině měsíce srpna se Karel v korespondenčním lístku nevlastní matce svěřil, že onemocněl lehkými trávicími obtížemi. Dne 31. srpna dorazil do vídeňského paláce Clam-Gallasů, kde kněžna Ida s dětmi od počátku války po-

²²⁶ Čech, 13. 9. 1914.

²²⁷ Srov. Z. BEZECNÝ, *Karel V.*, s. 58-60.

²²⁸ Karel IV. ze Schwarzenbergu se po smrti manželky Marie Kinské z Vchynic a Tetova, Karlovy matky, znovu oženil. V roce 1891 si vzal hraběnkou Idou Hoyosovou-Sprinzensteinovou (1870 - 1946), s níž měl 5 dětí: Arnošta (1892 - 1979), Josefa Adolfa (1894), Marii (1896 - 1945), Eleonoru (1899 - 1984), Jana (1903 - 1978)

²²⁸ Čech, 13. 9. 1914.

²²⁹ Jedná se o Karlova strýce Bedřicha Schwarzenberga (30. 10. 1862 - 2. 10. 1936). Korespondence uložena v SOA Třeboň, RA Schwarzenberg II, sign. N-a-9, dopis Bedřichu II., kart. 341.

bývala, telegram následujícího znění: „*Kary onemocněl těžkým střevním katarem, velmi si přeje, abys ho přijela vyzvednout do Bělíny automobilem v doprovodu lékaře. Žádné okamžité nebezpečí. Nechat obstarat propouštěcí lístek od ministerstva války. Ruky políbení. Franzi Kinský.*“²³⁰ Tento telegram inicioval cestu kněžny Idy do Bělíny, jejímž cílem měla být záchrana nemocného syna, jeho převoz do snesitelnějších podmínek. Záchranná výprava k zdárnému konci nedospěla. Záznam této dobrodružné cesty automobilem, jehož součástí je také popis posledních dnů a smrti nemocného Karla, se nám však stal pramenem vysoké výpovědní hodnoty. Kněžna Ida jej nadiktovala v lednu roku 1915 orlickému archiváři P. Mansvetu Jakubičkovi a přispěla tak k vytvoření pietního odkazu Karlovy smrti pro další generace schwarzenberské rodiny: „*Chci stručně zachytit smutné vzpomínky, které by mohly být cenné pro mé děti a děti mých dětí.*“²³¹ Už vstupní formule velmi obsáhlého cestovního záznamu nás nenechává na pochybách, jak důležité bylo předat smutné poselství rodinným příslušníkům žijícím i budoucím. Obstarat automobil s dvěma řidiči pomohl kněžně její švagr František Thun. Prostřednictvím představené vídeňské *Rudolfinerkrankenhaus* hraběnky Marie Neippergové získala kněžna pro svou výpravu internistu a specialistu na střevní onemocnění, rakouského lékaře prof. Czyhlarze. Na radu Olgy Dietrichsteinové s sebou vzala kněžna namísto své komorné ošetřovatelku Červeného kříže, sestru Ingeborg Holzmeisterovou. Cestu, která započala dne 1. září večer a vedla přes Semmering, Maribor, Záhřeb a Brod na Sávě, provázelo množství velmi nepříjemných technických závad a vskutku nebezpečných válečných situací: „*Vícekrát jsem musela ukazovat své povolení a jedenkrát nám uvolnil cestu revolver a puška, které jsme ukázali, když nám zatarasili cestu dva členové domobrany.*“²³² Dne 3. září posádka automobilu dorazila do Bělíny. Na kněžnu Idu již čekali Karlovi přátelé, kteří s ním plnily vojenské povinnosti, Louis Liechtenstein, Bedřich a Mořic Lobkowiczovi, František Kinský. Ti také dovedli kněžnu do pokoje nemocného. Kněžnina reflexe Karlovy nemoci je vel-

²³⁰ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg II, sign. A-II-3-b, poslední dny života a smrt knížete Karla V. ze Schwarzenbergu – vzpomínky kněžny Idy na cestu k lůžku nemocnému, kart. 361.

²³¹ Tamtéž.

²³² Tamtéž.

mi naturalistická, ve snaze podat rodině přesný obraz zbědovaného stavu nemocného si nezakrývá oči před ničím: „...uviděla jsem ho na nízkém gauči bez povlečení mezi dvěma okny, takže to vypadalo, jako by ležel na podlaze. Byl přikrytý ubrusem ze stolu a celý pokoj byl v příšerném nepořádku. Kary byl tak rozčilený, že vykřikl nepřírozeně hlasitě mé jméno, což na mě učinilo hrozivý dojem. Byl velmi žlutý v obličeji, měl nepřírozené oči bez jasu. Chytil mě za ruku a stále znovu křičel: 'Mamma, mamma, teď je vše dobré, jsi tady, teď půjde vše dobře. Ty nevíš, jak je mi zle, už to dál nevydržím...!' Mluvil strašně rychle, velmi mnoho, nervózně. Sedla jsem si k němu a pokoušela se ho upokojit a on opakoval stále stejné věci. Nechala jsem vstoupit lékaře, potom přišel také vojenský lékař, který se o něho staral a konzultoval s prof. Czyhlarzem. Vše bylo v pořádku zaznamenáno v nějaké knize, doktor si mohl udělat obrázek o průběhu nemoci. Potom jsem zavolala sestru (Ingeborg – poznámka V.G.) a snažily jsme se dát do pořádku pokoj i Karyho samotného...(…)…jeho tělo nebylo příliš vyzáblé, jen jsme si hned všimli, že má proleženiny. Také měl zvláštní červené tečky na čele. Trápení způsobené masovým výskytem much bylo nepopsatelné, takže Kary chtěl mít zavřené okno celé dny i noci...(…)…bylo tam ohromné množství lahví od vína a minerální vody, Kary měl hroznou žízeň a každou chvíli si přál omývat obličej houbou.“²³³

Citovaný úryvek nám ukazuje obraz nemocného šlechtice na válečném bojišti. Je to obraz plný ošklivosti, neuspokojivých hygienických podmínek, zděšení, strachu ze smrti. Jak vzdálené je toto líčení od spořádaného umírání v bezpečí rodinného sídla nebo od trpělivého zápasu se smrtí prince Karla, diplomata ve východní Asii. Obraz nemocného Karla V. ze Schwarzenbergu je v podání jeho nevlastní matky portrétem vystrašeného mladého muže: „...mluvil o Bělině a o celém jižním dějišti války, o 'pekle', hned mi sdělil, že Karli Lažanský na stejnou nemoc zemřel, byl ze své nemoci neobyčejně vystrašený. Lékař se mne zeptal, zda byl Kary vždy tak vystrašený a hypochondrický, jeho psychický stav se mu nezdál být normální.“²³⁴

²³³ Tamtéž.

²³⁴ Tamtéž.

Lékaři vyhodnotili Karlovu nemoc jako velmi těžký případ úplavice a doporučovali okamžitou změnu prostředí, jiné klima a stravu. Bedřich Lobkowitz vyřídil kněžně okamžité pozvání od hraběte Karla Eltze na jeho sídlo ve Vukovaru. Karlův doprovod do Vukovaru sestával, kromě již jmenované delegace, z jeho dvou osobních služebníků, sluhy Vlka a řidiče Mojdlu, kteří se o něj starali až do příjezdu kněžny.²³⁵

Dne 4. září odpoledne by nemocný uložen do jednoho z pokojů vukovarského paláce. Jeho stav se mírně zlepšil, pil víno a jedl sušenky. Nemocný kníže vzpomínal na Orlík, na nevlastního bratra Ernyho (Arnošta ze Schwarzenbergu), který byl také na frontě. Toužil se vracet domů přes Budapešť a poznat Ernyho snoubenku.²³⁶ Trápily ho výčitky svědomí, že je tak přecitlivělý. V obraze smrti Karla V., který nám podává kněžna Ida, se prolínají dvě tváře umírání. Vedle již zmíněné ošklivého, vystrašeného rozměru boje se smrtí, je to také obraz smíření s Bohem. Mladý kníže byl hluboce věřícím katolíkem.²³⁷ Jeho umírání bylo naplněno strachem, ale také hledáním smíření s Bohem. Popis posledních okamžiků jeho života nás staví před již zmíněnou otázkou pravdivosti a stylizace krásné smrti. Je výčet skutků kajícího a zbožných myšlenek nemocného knížete věrným obrazem skutečnosti? Nebo má být nezbytným ujištěním pozůstalých o smrti podle tradice předků? Nebo má být legendou o krásné smrti, která se ve šlechtickém prostředí udržela dlouho do 20. století? V případě knížete Karla je asi právě tím vším dohromady.

Podívejme se, z jakých pilířů je tento obraz zbožné smrti vystavěn. Nemocný kníže přijímal již za svého pobytu v Bělině každý den svaté přijímání. Dne 5. září za ním přišel františkánský mnich a vyzpovídal ho: „*Zpovídal se před každým přijímáním. Pokaždé jsem mu říkala, že to není nutné, ale jeho svědomí mu nedalo klid...*“²³⁸ K obrazu smrti opravdu křesťanské také patřily rozmluvy o Bohu a víře. Setkali jsme se s nimi v případě diplomata Karla ze Schwarzenbergu

²³⁵ Oba zmínění podali popis průběhu Karlovy nemoci. Jejich vypravování zaznamenal Mansvet Jakubička. Srov. Tamtéž.

²³⁶ Arnošt ze Schwarzenbergu se v roce 1916 oženil s maďarskou šlechticnou, hraběnkou Alžbětou Széchenyiovou. Srov. Almanach, s. 365.

²³⁷ Z. BEZECNÝ, *Karel V.*, s. 49-61.

²³⁸ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg II, sign. sign. A-II-3-b, poslední dny života a smrt knížete Karla V. ze Schwarzenbergu – vzpomínky kněžny Idy na cestu k lůžku nemocnému, kart. 361.

a v podobném duchu se objevují také v líčení kněžny Idy: „*Prosím, mluvmе o víře... (...)...v životě jsem tolik tolik hřešil... (...)...a když jsem se ho snažila utišit, mínil: Ano, víru jsem vždy zachovával.*“²³⁹ Důležitou součástí zbožné smrti byly rovněž nejrůznější votivní předměty, které měly dodávat nemocnému sílu a jeho mysl přibližovat Bohu. Dotýkání se těchto předmětů, kontakt s nimi či jen upírání zraku k nim k líčení zbožné smrti neodmyslitelně patří. Také v blízkosti smrtelné postele našeho knížete takové předměty nalézáme: „*Duchovní byl doprovázen jedním kostelním služebником, který nosil pěknou lucernu s hořící svíci. Tu lucernu pokládal Kary za zcela mimořádnou a chtěl ji mít postavenou v blízkosti lůžka tak, aby na ni viděl...*“²⁴⁰ Dále žádal, aby byla fotografie zavěšená proti jeho lůžku nahrazena nějakým svatým obrázkem: „*Náhodou jsem našla na chodbě více obrazů, mezi nimi také jeden starý, na dřevě vymalovanou Matku Boží... (...)...po smrti Karyho věnovala Marie Eltzová tento obraz Lory (Eleonoře ze Schwarzenbergu, Karlově manželce, poznámka V.G.).*“²⁴¹ V nočních hodinách agonie pokládala sestra Ingeborg na polštář umírajícího zbožné předměty, které měla s sebou. Kněžna Ida dala Karlovi políbit svůj kříž, posvěcený papežem Piem X. Umírající se ptal na svůj osobní kříž a žádal, aby mu byl zavěšen na krk, aby ho mohl lépe políbit. Ptal se matky, zda nepřivezla nějakou vodu z Lourd.

V noci z 5. na 6. září se stav nemocného knížete prudce zhoršoval. Františkánský mnich jej přišel zaopatřit. Celou noc se u jeho lůžka střídala kněžna Ida se sestrou Ingeborg. V důsledku vážné situace a prakticky žádné naděje na uzdravení telegrafovala kněžna svému švagrovi Bedřichu Schwarzenbergovi, aby neprodleně přijela Karlova manželka. Setkáváme se zde s tradičním modelem umírání, tak jak bylo děděno z generace na generaci. U lůžka umírajícího měli být přítomni jeho nejbližší. Na příkladu Karla V. ze Schwarzenbergu vidíme, že pokud to bylo alespoň trochu možné, nebyla překážkou ani značná geografická vzdálenost.

Dne 6. září 1914 okolo jedné hodiny odpolední kníže Karel V. zemřel. Svědky jeho posledního vydechnutí se stala kněžna Ida a ošetřovatelka Ingeborg.

²³⁹ Tamtéž.

²⁴⁰ Tamtéž.

²⁴¹ Tamtéž.

Přítomnost lékaře již byla zbytečná. Krátce po smrti knížete byli do úmrtního pokoje zavoláni jeho služebníci, Mojdla a Vlček. Jaká byla poslední slova Karla V. bohužel nevíme. Kněžna Ida vyslovila přesvědčení, že to byla každopádně jedna z modliteb, které umírající stále opakoval. Důležitým momentem, snad můžeme říci i stereotypem obrazu krásné smrti je *blažený úsměv* ve tváři, s nímž kníže Karel V., věrný služebník císaře a také manžel a otec dvou dětí odešel z tohoto světa.

Po smrti knížete byla uskutečněna řada kroků, se kterými jsme se v rituálu smrti již setkali a můžeme je právem považovat za závazné. Důležitý je pro nás fakt, že tyto kroky byly striktně realizovány také v prostředí daleko od domova. Zesnulý byl umyt, oblečen do bílé košile, byly mu sepnuty ruce, byl fotografován a vystaven v květinami vyzdobeném úmrtním pokoji. V jeho přítomnosti bděly a modlily se dvě jeptišky.

V noci 6. září přijela kněžna Eleonora Schwarzenbergová. Na cestě za nemocným manželem ji doprovázela její sestra Edina Clam-Gallasová. Poslání zvěstovatele špatných zpráv na sebe vzala její tchýně: „*Šla jsem s Lory do mé ložnice a tam jsem jí řekla, že vše skončilo. Byl to okamžik naprostého zoufalství. Pomalu jsem jí vyprávěla vše hezké a když později viděla jeho mrtvé tělo, ten blaženě usmívající se výraz milovaného Karyho, trochu se upokojila...*“²⁴²

Do stylizovaného obrazu Karlovy smrti ovšem vstupují nepřehlédnutelné momenty moderní doby. Kníže zemřel následkem nakažlivé nemoci a tak nesměla být opomenuta bezpečnostní opatření týkající se mrtvého těla. I když jsme v případě zesnulého knížete svědky tradičního zacházení s tělem jako s posvátnou schránkou, v případě nakažlivé nemoci se stává také zdrojem možného ohrožení ostatních. Nepřekvapí nás tedy opatření, které podnikla kněžna Ida a které působí v celém výjevu jaksí nepatřičně: „*Karyho ruce a obličej jsem dezinfikovala, ale přeci jsem ji prosila, aby jej nelíbala...*“²⁴³ Prostřednictvím osobního svědectví jsme se přiblížili k intimnímu rozměru smrti, k veliké bolesti, kterou způsobovala: „*Lory vyměnila úmrtní křížky, vzala si ten, který měl Kary za-*

²⁴² Tamtéž.

²⁴³ Tamtéž.

věšen na krku, když umíral a dala mu do ruky svůj, zanechala také medaile. Ubohé dítě bylo obrazem hoře. Každý musel cítit jako já, co to znamená ztratit toho nejmilejšího na světě. Má bolest nad ní byla nepopsatelná...(…)…Je těžké popsat stav Lory. To ubohé dítě plakalo tak mnoho a bylo zlomené.“²⁴⁴

Převozu tělesných ostatků knížete na Orlický předcházela zádušní mše ve vukovarském františkánském kostele. Po ní byl zesnulý balzamován a oblečen „samozřejmě“ (podtr. V.G.) do uniformy našeho hulánského regimentu.“²⁴⁵ Odpoledne byly jeho ostatky vystaveny v kapli zámku rodiny Eltzových a stála u nich čestná stráž složená ze dvou pěšáků. Téhož večera byla rakev odvezena na vlakovou stanici, jejím průvodcem na cestě domů se stal osobní sluha Vlk, který byl vybaven potřebnými dokumenty a klíčem od rakve.²⁴⁶

Tisk²⁴⁷ reflektoval Karlovu smrt jako hrdinskou oběť za vlast. Zmínil se sice o skutečnosti, že příčinou smrti oblíbeného šlechtice byla úplavice, ale tu označil za nemoc „nad nepřitele úkladnější“.²⁴⁸ Kníže Karel byl vzpomenut jako mladý muž mimořádného intelektu a duševních vlastností. V tisku však dominuje především obraz zesnulého knížete jako česky smýšlejícího šlechtice.²⁴⁹ Nejpád-
nějším důkazem Karlova českého smýšlení bylo českým tiskem považováno ustavení češtiny jako úředního jazyka na orlickém panství, jež kníže zavedl brzy po svém nástupu do čela schwarzenberské sekundogenitury.²⁵⁰ Kníže byl ozna-

²⁴⁴ Tamtéž.

²⁴⁵ Tamtéž.

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ Nekrology se objevily například v Národní politice, 16. 9. 1914; Čechu, 13. 9. 1914; Týdnu, 12. 9. 1914; Pražském ilustrovaném kurýru, 11. 9. 1914. Kare V. byl připomenut také jako bývalý student Akademického gymnázia v Praze. Srov. LII. roční zpráva císaře krále. Akademického gymnázia v Praze, Praha 1916. Stručný životopis knížete i se skicou jeho portrétu se objevil v Českých listech hospodářských. Věstníku ústřední společnosti hospodářské pro Království české č. 5 a 6, 1914.

²⁴⁸ Týden, 12. 9. 1914

²⁴⁹ Karel V. ze Schwarzenbergu byl vyzdvihnut jako česky smýšlející šlechtic také v protišlechticky zaměřené knize Josefa Holečka Česká šlechta : „Milo bylo slýchati o princi Karlu Schwarzenbergovi nejml. a jeho druhu hr. Karlu Lažanském, synu hr. Jana Lažanského, jak vážně se připravují k tomu, aby mladé pokolení české šlechty postavili v pravidelný poměr k národu, jak rozhodně chtějí napraviti, co pokazili jejich otcové a předkové, a jak pevně vžilo se v ně přesvědčení, že ani česká šlechta nesmí zůstatí bez národnosti a že musí se přiznati za člena toho národa, který jest dědičným hospodářem země, na které ona žije a z jejíhož bohatství tyje. Bohužel osud tomu chtěl, že zůstalo při dobrém úmyslu šlechtických mladíků. Oba se skoro současně stali oběťmi světové války již v prvních měsících jejího zuřeni... (...)...Věru se zdá, že sám osud tomu chce, abychom české šlechty neměli.“ Srov. Josef HOLEČEK, Česká šlechta, Praha 1918, s. 42.

²⁵⁰ K zavedení českého úřadování Karlem V. zejména Z. BEZECNÝ, Příliš uzavřená společnost, s. 54-55. Toto rozhodnutí z listopadu roku 1913 vyvolalo prudký spor mezi českým a německým tiskem.

čován za „pravého šlechtice národního“.²⁵¹ Přestože nebyl členem žádné politické strany, byla do něj jako do dědičného člena panské sněmovny vkládána velká naděje.

Vděčným námětem pro tisk byl také intimní rozměr Karlovy smrti, tragický rozpad mladé rodiny. Nekrology zdůraznily nedlouho trvající manželství mladého Schwarzenberga a především skutečnost, že po sobě zanechal dva malé sirotky: „...*princ Karel jest tříletý, princ František v březnu dosáhl roku věku svého. Tak útlé dítky a jsou již sirotečky, kněžna oplakává manžela, s nimž zažila pouze čtyři roky štěstí a blaha.*“²⁵² Tradičním rysem nekrologů psaných na památku zesnulých knížat ze Schwarzenbergu bylo připomenutí slávy a zásluh jejich rodu. V případě Karla V. ze Schwarzenbergu se setkáváme s velmi pozoruhodnou variací na téma rodového válečnictví: „*Na prvý rozkaz svého císaře a krále chvátal mladý kníže Karel ze Schwarzenberka na bojiště, aby v ryku válečném plnil svoji rytířskou povinnost. Válečnictví jest spjato se slavnými tradicemi rodu Schwarzenberského. Na nesčetných bojištích vlávala bělomodrá vlajka schwarzenberská. Také v době přítomné rod Schwarzenberský, dědic pánů z Rosenberka, vyslal na bojiště osm členů; šest jich náleží pošlosti Krumlovské, dva náležejí linii Orlické.*“²⁵³ Ještě konkrétněji k válečnické slávě rodu se uchýlil spisovatel Jaroslav Gilbert, jež sepsal oslavný nekrolog do časopisu Venkov. Nechal se inspirovat skutečností, že mladý kníže zemřel nedaleko od míst, kde bojoval také jeho slavný předek, kultovní vítěz nad Napoleonem u Lipska: „*Skonal v místech, která nejednou, která nejednou slyšela o rodu Schwarzenberském. Turci vyslovovali zde jméno toto s bázní a křesťané s obdivem. V nedalekém Šabci vyznamenal se praděd zvěčnělého kníže Karel, jenž založil majorát Orlický. Roku 1788 byl poručíkem v pluku Brunšvicko-Wolfenbüttelském, za hrdinnosti svoji při útoku na hradby turecké povýšen ihned na setníka. Po 126 letech pravnuků jeho a slavného vítěze Lipského stál v těchto místech proti nepříteli.*“²⁵⁴

²⁵¹ Týden, 12. 9. 1914.

²⁵² Tamtéž.

²⁵³ Tamtéž.

²⁵⁴ Tamtéž.

Vydáním nekrologu v podobě drobné knížečky uctil památku zesnulého knížete také knížecí orlický archivář P. Mansvet Jakubička. Kromě stručného životopisu knížete Karla, ve kterém jej popsal jako důstojného dědice svého děda a otce „překrásného mužného zjevu“, připomněl také jeho lásku k Orlíku. Tam kníže přesídlil se svou manželkou a dětmi až krátce před válečnou tragédií, na jaře roku 1914. Autor připomenul také Karlovo dětství, které bolestivě narušila smrt jeho matky, kněžny Marie Schwarzenbergové. V závěru popsal zlou předtuchu Karlovy smrti: „Dne 26. července, právě když v obci vyhlášena mobilisace, zavanula odpoledne před zámek vichřice a přepůlila starý, zdánlivě zdravý javor zrovna u vchodu do zámku stojící. Divné tušení pojalo obyvatele Orlíka...“²⁵⁵

Pohřeb knížete Karla ze Schwarzenbergu do rodinné hrobky se konal 12. září roku 1914. Jeho tělesné ostatky byly přivezeny od den dříve: „Dne 11. září vracel se jasný pán zase na Orlík, ale příchod jeho byl tak docela různý od jeho příjezdu na Orlík na jaře. Černý pohřební vůz přivázel nám toho, jenž před nedávnem ještě byl naší nadějí a pýchou.“²⁵⁶ Památku mladého knížete uctil také český básník Adolf Heyduk: „Sotva že's vlasti jasnou hvězdou vzplál, už černý osud do hrobu Tě sklál, Ty vznešený, Ty dobrý český pane! Nám v bledé líce rudá slza kane, a srdce čekající Tebou rána, jsou tisícerym mečem probodána! Co nadějí nám shaslo v krutý den, co činů vznešených nám odnes' čas! – Spíš jako květ, jenž mrazem zasažen.“²⁵⁷

²⁵⁵ Citováno podle M. JAKUBIČKA, *J. J. kníže*, s. 8.

²⁵⁶ Tamtéž.

²⁵⁷ SOA Třeboň, RA Schwarzenberg-Orlík, sign. A-I-14b, první sloka básně Adolfa Heyduka, kart. 356.

VI. 4. Stylizace krásné smrti jako útěcha pro pozůstalé?

Smrt Karla V. byla, podobně jako v případě jeho blízkého příbuzného prince Karla Vavřince ze Schwarzenbergu, smrtí daleko od domova, smrtí pro rodinné příslušníky neútěšnou. Obě úmrtí jsou si v některých ohledech velmi podobná. Oba tragicky zemřeli jsou si blízcí věkem, podleli nakažlivé chorobě daleko od domova, jejich těla byla převezena domů. V případě obou větví rodu můžeme odhalovat stejné strategie v zachování pevných pravidel rituálu bezprostředně po úmrtí jejich členů, byť jsou realizována daleko od domova. Máme na mysli především vykropení ostatků, úpravy mrtvého těla, zejména balzamování, a v neposlední řadě také vystavení těla v příhodném prostoru duchovním či reprezentačním. V případě obou úmrtí byly vytvořeny záznamy o průběhu nemoci a umírání, které měly sloužit primárně k detailnímu informování rodiny, později také jako pietně zachycené vzpomínky pro budoucí generace. Setkáváme se tak s velmi precizními popisy posledních chvil umírajících šlechticů, dozvídáme se jejich poslední slova, pronikáme do bezprostřední blízkosti jejich nemocného těla.

Na příkladu nečekaných úmrtí obou Karlů ze Schwarzenbergu jsme se mohli přesvědčit o pevném lpění šlechtické společnosti na dodržení přechodového rituálu smrti. Snaha zachovat prastarou tradici umírání jako by v netradiční situaci ještě zesílila. Setkali jsme se však ještě s jednou pozoruhodnou, značně paradoxní skutečností – s představou krásné smrti. Umírání diplomata Karla Vávrince v nemocnici v Šanghaji ani Karla V. na bojišti první světové války krásné bezpochyby nebylo. Neútěšnost jejich umírání však vedla šlechtické prostředí ke stylizaci krásné smrti. Tato stylizace snad měla být útěchou pro nejbližší příbuzné, řádem v chaosu, krásou v ošklivosti.

Za definitivní zlom ve vnímání a postojům ke smrti bývá považována právě první světová válka, která přinesla nový způsob bojů. Zrodilo se masové vraždění, které vedlo k anonymitě smrti. Právě v této válce zemřel Karel Schwarzenberg. Jeho převoz z děsivého prostředí vojenského tábora do šlechtického sídla ve Vukovaru jako by symbolizoval vzdor šlechty vůči novým mechanismům smrti. Nemocný šlechtic jako by byl této nové, nedůstojné smrti ještě vyrván. Také uniforma hulánského pluku, ve které byl Karel V. pohřben, do světa po válce již neměla patřit. K vyrvání zemřelého šlechtice nedůstojným válečným podmínkám patřilo také převezení jeho ostatků domů. Zde se stal v souladu s pamětí svého rodu obyvatelem druhého domova knížat ze Schwarzenbergu. Zdá se, že urozená společnost uchovávala dlouho do 20. století tradici nejen v podobě formálního dodržování rituálu, ale také způsoby svého myšlení.

VII. Závěr

Obě větve rodu Schwarzenbergů patřily v druhé polovině 19. a na počátku 20. století k naprosté špičce šlechtické společnosti. Jako její typičtí představitelé se Schwarzenbergové odlišovali svým životním stylem od nově nastupujících elit občanské společnosti. Jedním z pozoruhodných projevů životního stylu šlechty bylo vytváření jakési jiné reality. Zjednodušeně můžeme říci, že tato jiná realita byla tvořena zvyky a vzorci chování, které šlechta 19. století zdělila po předcích. Zdá se, že toto dědictví nebylo jen jako krásný šperk uložený hluboko v rodinné pokladnici. Projevy životního stylu šlechty ukazují spíše na velmi živou tradici, kterou se šlechta v občanské době vymezovala vůči překotným společenským a hodnotovým změnám. Jedním z důležitých projevů lpění šlechtické společnosti na tradici a rodové paměti bylo dodržování rituálů spjatých s životním cyklem. K nim patřila také smrt šlechty. Právě fenoménem smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století se zabývala tato práce. K fenoménu smrti jsme pronikali prostřednictvím obou schwarzenberských rodových větví.

Středem našeho zájmu se stala úmrtí a pohřební slavnosti některých členů schwarzenberské primogenitury i sekundogenitury. Nejschůdnější cestou k fenoménu smrti ve šlechtickém prostředí se zdálo být studium podoby přechodového rituálu smrti, tak jak jej vymezila kulturní a později převzala historická antropologie. Výhodou antropologického přístupu je jeho orientace na malá prostorová a časová měřítka a také snaha proniknout ke konkrétnímu člověku a jeho místu v rituálu. Inspiraci jsme čerpali od historiků raného novověku. Dlouhotrvající podstata přechodových rituálů nám umožnila, abychom se optikou kulturní a historické antropologie dívali také na smrt a pohřeb šlechtice v občanské době.

K přechodovému rituálu smrti ve šlechtickém prostředí v občanské době patřil rituál smrtelné postele, úpravy mrtvého těla, vystavení těla na příhodném reprezentačním místě, vlastní smuteční obřad. Vyvrcholením smuteční slavnosti byl pohřební průvod, který v sobě skrýval množství symbolických významů. Po uložení zesnulého na místo posledního odpočinku se konala smuteční hostina. Krátce po úmrtí představitelů vysoké šlechty nařizoval majorátní pán rodu instrukce týkající se smutku, které se vztahovaly nejen na urozenou rodinu, ale také na veškeré knížecí zaměstnance.

K pozoruhodnému projevu fenoménu smrti patřila také stavba rodinné hrobky. Vlastní rodovou hrobku si nechalo v průběhu 19. století postavit mnoho šlechtických rodin. Rodinné hrobky jako samostatný architektonický druh vznikaly od konce 18. století jako reakce na zákaz pohřbívání uvnitř kostelů ve městech. Na příkladu rodu Schwarzenbergů jsme mohli sledovat proměnu pohřebiště a snahu vystavět vlastní rodinnou hrobku. Na podobě a okolnostech vzniku obou schwarzenberských hrobek byly patrné hodnoty rodové paměti a úcty k odkazu předků. Funerální stavba v sobě měla nést rozměr domova a soudržnosti. Pouta soudržnosti a sdílené úcty k předkům neměla být přetržena ani smrtí. Podobně jako impozantní rodová sídla měla také obydlí zemřelých knížat demonstrovat svou symbolikou a umístěním myšlenkový svět šlechty. Stavby obou schwarzenberských hrobek byly velmi nákladné. Velkorysá architektonická podoba obou staveb měla nepochybně odrážet vědomí výlučnosti, které bylo šlechtě vlastní.

Na příkladu třech generací majorátních pánů ze Schwarzenbergu jsme se pokusili rekonstruovat a interpretovat přechodový rituál smrti. Zdá se, že rituál smrtelné postele byl již v poslední čtvrtině 19. století velmi intimní záležitostí. Posledními svědky umírání šlechtice byli nejbližší příbuzní, domácí služebnictvo, které však patrně setrvávalo opodál, kněz udělující poslední pomazání a lékař, který stanovoval okamžik smrti. Věrnost archaickému způsobu umírání můžeme spatřovat například ve skutečnosti, že se šlechta ještě v druhém desetiletí 20. století bránila medikalizaci a hospitalizaci. O nemocného šlechtice pečoval jeho osobní lékař, ostatní odborníci byli přizváni pouze ke konzultaci. Šlechtic umíral v prostorách svého rodového sídla. Součástí úprav zemřelého těla byla v některých případech jeho pitva, pravidelné bylo balzamování. To bylo prováděno z praktických i reprezentačních důvodů. Tělo bylo oblečeno do smutečních šatů, v případě šlechtice s vyšší vojenskou hodností do uniformy. Bylo vystaveno na smutečně upravené lože obklopené svícemi a stála u něho čestná stráž složená zpravidla z knížecích úředníků a domácího služebnictva. Důležitá byla také přítomnost duchovních osob, které se u úmrtního lože měly modlit. Součástí rituálních kroků bylo také vykropení tělesných ostatků zesnulého. Veřejným rozměrem smrti šlechtice bylo vystavení jeho ostatků v příhodném reprezentačním prostoru. Takovým prostorem byl v případě primogenitury děkanský kostel sv. Jiljí v Třeboni, tradičně zejména kaple sv. Jana Křtitele v křížové chodbě zrušeného augustiniánského kláštera, v případě některých pohřbů z třicátých let 20. století kaple rodinné hrobky. Zesnulí orličtí Schwarzenbergové bývali vystavováni buď v kapli orlického zámku nebo v kapli hrobky. Výlučné společenské postavení zemřelého šlechtice bylo prezentováno nákladnou smuteční výzdobou, v níž byl kladen důraz na hodnoty urozenosti a tradice. Cizokrajná zeleň a svíce sloužily pouze jako kulisa heraldickým rodovým znakům. Prezentovat zesnulého měly také jeho řády a vyznamenání tradičně umístěvaná do nohou rakve. Smutečně vyzdoben byl celý kostel, zejména však prostor kněžiště, kde byla v průběhu smuteční slavnosti vystavena rakev. Smuteční katafalky pozdního 19. století jasně vyrůstaly z tradice *caster doloris*. Po vystavení ostatků zesnulého šlechtice následovala samotná smuteční slavnost, jejíž vedením býval pověřován vysoký

církevní hodnostář. Jednalo se buď o arcibiskupa nebo českobudějovického biskupa. Zasedací pořádek v kostele byl striktně stanoven a odpovídal prostorovému uspořádání pohřebního průvodu. Právě tomu jsme v naší práci věnovali zvýšenou pozornost. Byl zřetelně nejpropracovanější částí pohřebních slavností. Pozice smutečních hostů v něm byly předem stanovené a striktně dodržované. Byl nejen poslední cestou zemřelého, ale nepochybně sloužil také k velkolepé demonstraci šlechtického životního stylu. Stal se příležitostí k demonstraci myšlenkového světa urozených a k prezentaci rodové paměti na veřejnosti. Středem průvodu byl pohřební vůz se zesnulým. Privilegované pozice se nacházely v jeho bezprostřední blízkosti. Nepřekvapí nás tedy, že zatímco bezprostředně před vozem kráčelo duchovenstvo, přičemž nejblíže rakvi se nacházel hlavní celebrant slavnosti, hned za vozem zaujímal privilegované postavení skupina složená z nejbližších příbuzných a ostatních představitelů šlechty. Tuto soudržnost šlechtických rodin, které nemusely být nutně v příbuzenském vztahu, můžeme chápat jako jeden z projevů fenoménu uzavřené šlechtické společnosti v 19. století. Vyvrcholením smutečního konduktu bylo uložení ostatků do krypty rodinné hrobky. Poté následovala smuteční hostina. Tečkou za přechodovým rituálem smrti bylo vstoupení do období smutku. K viditelné prezentaci smutku patřily různé smuteční doplňky na oblečení a pečetění písemností černým voskem. Ze srovnání úmrtí a pohřbů majorátních pánů Jana Adolfa II. , Adolfa Josefa, Karla IV. a Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu vyplývá, že se přechodový rituál smrti ve šlechtickém prostředí v letech 1888 – 1939 změnil jen velmi málo. Můžeme konstatovat, že vysoká šlechta na dodržování rituálu skutečně lpěla dlouho do 20. století. Smuteční slavnosti se jí staly příležitostí k demonstraci její jiné reality. Pohřbů se tradičně účastnili zástupci celého společenského spektra. Z ohlasu tisku se zdá, že byli touto jinou realitou osloveni a nechali se do ní na okamžik vtáhnout. Navíc v případě Schwarzenbergů můžeme s jistotou tvrdit, že právě v průběhu jejich pohřbů fungovala jakási nostalgie po předbřeznovém uspořádání společnosti. Značnou část jejich publika byli právě jejich bývalí poddaní, kteří ke své bývalé vrchnosti stále vzhlíželi s romantickými pocity oddanosti.

S obdobným modelem umírání a pohřebních slavností jsme se setkali také v případě urozených dam. Přejímový rituál smrti jsme sledovali na příkladu Eleonory a Josefíny ze Schwarzenbergu. Zdá se, že rozměr prezentace rodu v pohřebním rituálu zcela vytlačil genderové aspekty. Ženství obou představitelk rodu se naopak projevilo v jejich nekrologích. Na jejich příkladu jsme mohli pozorovat, jak důležitou hodnotou v 19. století byla individualita. Obraz šlechtice či šlechtičny ve nekrologu nelze zobecňovat. Zatímco ke stereotypu nekrologu patřily zmínky o historii knížecího rodu a jeho významných zemřelých či dosud žijících představitelích, portrét zesnulého odrážel jeho individualitu. Zatímco osobnost Eleonory ze Schwarzenbergu byla velmi výrazně hodnocena, Josefína ze Schwarzenbergu nepřekročila své postavení manželky a matky slavných mužů. V kapitole věnované smrti šlechtičny jsme se vypravili dále do minulosti, do období první poloviny 19. století. Na základě pohřebního kázání a literárních pramenů jsme se přiblížili k dosud nepřiliš známé osobnosti princezny Gabriely ze Schwarzenbergu. Tato představitelka orlické větve rodu zemřela ve velmi mladém věku. Bezprostředně po její smrti se vytvořil silný kult její osobnosti, který přetrval až do počátku 20. století. Na jejím příkladu jsme sledovali ještě romantickou představu krásné smrti. Krásu její smrti jsme mohli vnímat ve dvou rovinách. Na jedné straně to byla představa blaženého odchodu z tohoto světa, na straně druhé rozměr estetický – krása jejího mrtvého těla.

K vnímání smrti druhého jsme se přiblížili také v poslední kapitole této práce. Až dosud studovaná úmrtí měla jeden společný znak. Smrt se dostavila k umírajícímu v prostředí, které důvěrně znal. Šlechtic tak umíral v souladu s tradicí svého rodu, jeho blízcí příbuzní měli pod kontrolou průběh rituálu smrtelné postele a následné smuteční slavnosti. Tento typ umírání jsme vyhodnotili jako útěšné, jako určitý převládající model umírání šlechtice v druhé polovině 19. a na počátku 20. století. Hlavními protagonisty poslední kapitoly této práce se stali dva mladí představitelé knížecího rodu, kteří zemřeli daleko od domova. Jejich smrt byla šokujícím překvapením pro pozůstalé. Na příkladu jejich úmrtí jsme se přesvědčili, že pevný rituál smrti odpovídající jejich společenskému postavení byl dodržen i přes značnou geografickou vzdálenost, která je dělila od

domova. V případě Karla V. ze Schwarzenbergu nemohly lpění na tradičním umírání podle zděděných tradic zvrátit ani neútěšné podmínky a nebezpečí první světové války. V případě Karla Vavřince zemřelého v Šanghaji a Karla V. jsme se navíc setkali z poměrně unikátními prameny osobní povahy, které reflektovaly jejich umírání. Nepochybně se v nich setkáváme se stylizací krásné smrti jako útěchou pro pozůstalé, kteří věděli, že umírání mladých knížat krásné být nemohlo.

Na příkladu úmrtí a pohřbů v rodině Schwarzenbergů v letech 1873 -1939 jsme se setkali s některými projevy fenoménu smrti v prostředí urozených na prahu a v pokročilém čase moderní doby. K charakteristickým rysům fenoménu smrti patřilo zejména lpění na dodržení přechodového rituálu smrti. Podoba smutečních slavností vycházela ze starších historických období. Lpěním na stále stejné podobě pohřebního rituálu vyjadřovala šlechtická společnost svou věrnost odkazu předků. Celým fenoménem smrti prostupovaly hodnoty rodové paměti, tradice, soudržnosti a domova. Jako červená nit jím procházel rozměr veřejného a intimního, měnícího se a neměnného, posvátného a profánního.

Fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v druhé polovině 19. a na počátku 20. století zůstává i nadále zahalen mnohými tajemstvími. Tato práce měla být pouze skromným příspěvkem k pozoruhodnému a opomíjenému tématu. Mnohé naše otázky zůstaly nezodpovězeny. Odpovědi by mohl přinést jen systematický výzkum této tematiky. K vyvození obecnějších závěrů se nabízí zejména studium smrti a pohřbů na příkladu dalších šlechtických rodin, práce s prameny osobní povahy a testamenty šlechty. Nezbytné by také bylo studovat fenomén smrti ve šlechtickém prostředí v období první poloviny 19. století.

VIII. Soupis pramenů a literatury

VIII. 1. Nevydané prameny

Státní oblastní archiv Třeboň

Fond Velkostatek Třeboň

nemoci a úmrtí jednotlivých členů rodu v letech 1852 – 1938

sign. IC 8Falfa2a/19-45

Fond Rodinný archiv Schwarzenbergů (orlická větev)

rodinné hrobky

kart. 2

osobní pozůstalost Karla III. ze Schwarzenbergu

kart. 186, 187

osobní pozůstalost Karla IV. ze Schwarzenbergu

kart. 261, 263

osobní pozůstalost Karla V. ze Schwarzenbergu

kart. 356, 361

osobní pozůstalost Josefíny ze Schwarzenbergu

kart. 181

osobní pozůstalost Gabriely ze Schwarzenbergu

kart. 183

osobní pozůstalost Eleonory ze Schwarzenbergu

kart. 114

Státní oblastní archiv Třeboň, pracoviště Český Krumlov

Fond Rodinný archiv Schwarzenbergů (primogenitura)

úmrtí a pohřeb Jana Nepomuka ze Schwarzenbergu, neuspořádáno

nemoc a úmrtí Eleonory ze Schwarzenbergu

fasc. II-582, 583

VIII. 2. Vydané prameny

Dobový tisk

Jihočeský obzor, 1914, 1935

Lidové listy, 1939

Národní listy, 1913

Národní politika, 1913

Světobzor, 1913

Týden světem, 1913

Večerní České slovo, 1935, 1939

Bränner Morgenpost, 1881
Budivoj, 1888
Budweiser Bote, 1888
Budweiser Kreisblatt, 1873
Čech, 1914
České listy hospodářské, 1914
Das Freie Blatt, 1873
Das Vaterland, 1873
Illustriertes Wiener Extrablatt, 1888
Jihočeský obzor, 1913
Morgenpost, 1873
Neue Freie Presse, 1873
Neues Fremden Blatt, 1873
Neues Wiener Tagblatt, 1873
Politik, 1873, 1881, 1888
Prager Tagblatt, 1881
Rozhledy po lidumilství, 1893
Třeboňské listy, 1902
Týden, 1914
Wiener Landwirthschaftliche Zeitung, 1888

Ostatní vydané prameny

BERGER, Adolf, † *Fürstin Eleonore zu Schwarzenberg*, Wien b.d.
JAKUBIČKA, Mansvet, *J. J. kníže Karel Schwarzenberg*, b .m. 1914.

VIII. 3. Literatura

ARIÉS, Philippe, *Dějiny smrti I-II*, Praha 2000.

ASSMANN, Jan, *Smrt jako fenomén kulturní teorie. Obrazy smrti a zádušní kult ve starověkém Egyptě*, Praha 2003.

BENEŠOVÁ, Marie, *Česká architektury v proměnách dvou století. 1800 – 1980*, Praha 1984.

BEZECNÝ, Zdeněk, *Karel V. ze Schwarzenbergu (Životní styl šlechtice přelomu 19. a 20. století)*, Opera historica 4, 1995, s. 281-295.

BEZECNÝ, Zdeněk, *Marie Anna ze Schwarzenbergu*, in: Milena Lenderová a kol., Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století, Praha 2002, s. 155-164.

- BEZECNÝ, Zdeněk, *Příliš uzavřená společnost. Orličtí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005 (= MH 5).
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Schwarzenbergové a jejich Orlik v 19. století*, Jihočeský sborník historický 68, 1999, s. 129-146.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Šlechtici v občanské době*, Studie k sociálním dějinám 19. století 7, 1997, s. 92-97.
- BEZECNÝ, Zdeněk, *Šlechtic ve velké válce*, in: Jiří Petráš (ed.), *První světová válka a česká společnost*, České Budějovice 1999, s. 12-16.
- BEZECNÝ, Zdeněk - LENDEROVÁ, Milena, *Proměny elit v Čechách 1780-1914*, Studie k sociálním dějinám 3, 1999, s. 35-39.
- BUBEN, Milan, *Schwarzenbergové. I. část – primogenitura*, Rodopisná revue 2, 2001, s. 5-16.
- BUBEN, Milan, *Schwarzenbergové. II. část – sekundogenitura*, Rodopisná revue 3, 2001, s. 1-7.
- DELUMEAU, Jean, *Strach na Západě ve 14.-18. století I-II*, Praha 1997-1999.
- ELIAS, Norbert, *O osamělosti umírajících v našich dnech*, Praha 1998.
- FROLEC, Václav, *Rituály a slavnosti v procesu modernizace (Analýza situace v českých zemích)*, in: Václav Frolec (ed.), *Město: prostor, lidé, slavnosti*, Uher-ské Hradiště 1990, s. 13-28.
- GLASSHEIM, Eagle, *Crafting a Post-Imperial Identity. Nobles and Nationality Politics in Czechoslovakia. 1918 – 1948*, Columbia University 2000.
- GUREVIČ, Aron, *Nebe, peklo, svět. Cesty k lidové kultuře středověku*, Jinočany 1996.
- HANESCH, Josef, *Karel I. Filip. Kníže Schwarzenberg*, České Budějovice 2003.
- HENGERER, Mark (ed.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Böhlau – Wien 2005.
- HOLEČEK, Josef, *Česká šlechta*, Praha 1918.
- KRÁL Pavel, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550-1650*, České Budějovice 2002 (= MH 2).

- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004 (= MH 4).
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Hrobka schwarzenberských knížecích srdcí v českokrumlovském kostele sv. Víta*, *Obnovená tradice* 24, s. 52-54.
- KUBÍKOVÁ, Anna, *Schwarzenberské hrobky*, *Obnovená tradice* 7, 1993, s. 1 – 3.
- KUTHAN, Jiří, *Aristokratické rezidence období romantismu a historismu v Čechách*, Praha 2001.
- KUTHAN, Jiří, *Zámek Hluboká nad Vltavou. Romantická rezidence knížecího rodu Schwarzenbergů*, České Budějovice 1991.
- LAUWERS, Michel, *Smrt a mrtví*, in: Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 676-689.
- LE GOFF, Jacques, *Onen svět*, in: Jacques Le Goff – Jean-Claude Schmitt (edd.), *Encyklopedie středověku*, Praha 2002, s. 454-463.
- LE GOFF, Jacques, *Zrození očistce*, Praha 2003.
- LENDEROVÁ, Milena, *Bůh a víra na stránkách dívčích a ženských deníků 19. století*, in: Zdeněk Hojda – Roman Prahel (edd.), *Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století*, Praha 2003, s. 72-84.
- LENDEROVÁ, Milena, *Deník Gabriely ze Schwarzenbergu. 1840 - 1841*, *Jihočeský sborník historický* 71, 2002, s. 205-233.
- LENDEROVÁ, Milena, *Tragický bál. Život a smrt Pavlíny ze Schwarzenbergu*, Praha – Litomyšl 2005.
- LIEVEN, Dominic, *The Aristocracy in Europe 1815-1914*, London 1992.
- LOBKOWICZ, František, *Encyklopedie řádů a vyznamenání*, Praha 1995.
- LORENZOVÁ, Helena – PETRASOVÁ, Taťána (edd.), *Fenomén smrti v české kultuře 19. století*, Praha 2001.
- MARKUS, Antonín, *K dvacátému výročí úmrtí knížete Adolfa Josefa ze Schwarzenbergu, vévody krumlovského*, *Tradice* 4, 1934, s. 90-91.
- MARKUS, Antonín, *Rod knížat ze Schwarzenberku*, in: *Schwarzenberská ročenka* 1935, s. 25-85.

- MAŠEK, Petr, *Modrá krev. Minulost a přítomnost 445 šlechtických rodů v českých zemích*, Praha 2003.
- MATĚJČEK, Jiří, *Šlechta v českých zemích v 19. století (První pokus o přehled)*, Slezský sborník 98, 2000, s. 279-299.
- MELVILLE, Ralph, *Adel und Revolution in Böhmen. Strukturwandel von Herrschaft und Gesellschaft in Österreich um die Mitte des 19. Jahrhunderts*, Mainz 1998.
- MICHÁLEK, Mořic, *Zemědělství buditelé. Sbírká životopisů mužů o zemědělství zasloužilých*, Praha 1937.
- OHLER, Norbert, *Umírání a smrt ve středověku*, Praha 2001.
- POCHE, Emanuel – KRÁSA, Josef – KRČÁLOVÁ, Jarmila, *Umělecké památky Čech I*, Praha 1977.
- POSPÍŠIL, J. , *Památky Třeboně a okolí*, Třeboň 1911.
- PRAHL, Roman, *Umění náhrobku v českých zemích let 1780-1830*, Praha 2004.
- RAK, Jiří, *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994.
- RAK, Jiří, *Pohřeb jako národní manifestace*, in: Petr Kovařík, *Klíč k pražským hřbitovům*, Praha 2001, s. 311-323.
- ROYT, Jan – ŠEDINOVÁ, Hana, *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1998.
- SAK, Robert – BEZECNÝ, Zdeněk, *Dáma z rajskeho ostrova. Sidonie Nádherná a její svět*, Praha 2000.
- SAK, Robert, *Schwarzenbergové – sblížení s národem*, Rozeta 1, s. 42-43.
- SCHWARZENBERG, Karl, *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg I-II*, Neustadt an der Aisch 1963.
- SLABÁKOVÁ, Radmila, *Žal a umírání v denících a soukromé korespondenci rakousko- české šlechty 19. století*, Studia historica nitriensia 9, 2001, s. 153 – 163.
- STEKL, Hannes, *Österreichs Aristokratie in Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*, Wien 1973.
- STEKL, Hannes – WAKOUNIG, Marija, *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien – Köln – Weimar 1992.

- ŠUBRT, F. A. , *Z českého jihu*, Praha 1902.
- ŠUSTA, Josef, *Vzpomínky. Dětství a jinošství*, Praha 1947.
- TOBOLKA, Zdeněk, *Politické dějiny československého národa I-IV*, Praha 1933.
- TOMÁŠEK, Libor, *Karel III. ze Schwarzenbergu. K politické činnosti české šlechty v šedesátých letech 19. století*, Jihočeský sborník historický 63, 1994, s. 101-114.
- URBAN, Otto, *Česká společnost 1848 – 1918*, Praha 1982.
- URBAN, Otto, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2003.
- VÁCHA, Rudolf, *Hlubocké vzpomínky*, Tradice, 1936, s. 3.
- VAN DÜLMEN, Richard, *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha 2002.
- VAN GENNEP, Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.
- VISCEGLIA, Maria. A. , *Corpo e sepoltura nei testamenti della nobiltà napoletana (XVI – XVIII. secolo)*, Quaderni storici 50, 1982, s. 583 – 607.
- VYBÍRAL, Jindřich, *Století dědiců a zakladatelů. Architektura jižních Čech v období historismu*, Praha 1999.
- WEBER, Josef, *Sekretářem. Vzpomínky na moji službu v ústřední kanceláři J. J. Adolfa Josefa ze Schwarzenberku*, Tradice 4, 1934, s. 92-100.
- ZÁLOHA, Jiří, *Stručné dějiny rodu knížat ze Schwarzenbergu*, České Budějovice b. d.